

*Arvydas Anušauskas**

*Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas*

KGB rezervo problemos sprendimas ir/ar nacionalinio saugumo interesai

KGB Lietuvoje oficialiai nustojo egzistuoti 1991 m. spalio 1 d., bet prie šios komunistinio režimo slaptosios tarnybos palikimo vertinimo nuolat sugrįžtama. Visuomenės atminties tyrinėtojai pastebi, kad joje ilgiausiai išlieka tie praeities aspektai, kurie koku nors būdu tebesitęsia dabartyje, bei momentai, susiję su neišspręstomis skriaudomis, kaltės, atsakomybės ir panašiomis problemomis. Straipsnyje iškeltas tikslas apžvelgti požiūrį į KGB palikimą, visuomenės ir politikų santykių su iškilusiu vienu KGB palikimo aspektu – vadinamuoju „KGB rezervu“. Politinių šalies sluoksnių santykių galima pavadinti nekonstruktyviu ir iš dalies amnezija bei reliatyvizmu pagrįstą, tad analizuojami mėginimai pasirinkti efektyvesnes veiksmų strategijas į „KGB rezervo“ skandalą patekus už Lietuvos nacionalinį saugumą atsakingų institucijų vadovams. Santykio su KGB permąstymas pasuktas parlamentinio tyrimo ir teisės aktų tobulinimo keliu. Ir nors paviešintoje aukštų valstybės pareigūnų, KGB rezervistų, praeityje, teisiškai žiūrint, neaptikta jokio „sąmoningo“ bendradarbiavimo pėdsakų, tačiau nemaža visuomenės dalis to ar kito asmens praeities susipynimo su represijų ir teroro organizacijos KGB veikla nepateisina.

Įvadas

Pototalitarinėms visuomenėms iškykla nelengvas uždavinys – suderinti įvairių grupių atmintį taip, kad visuomenėje galėtų be įtampos gyventi bei kurti bendrą ateitį ir režimo aukos, ir buvę represijų organizatoriai bei vykdytojai. Atkūrus Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, sovietinio Valstybės saugumo komiteto (toliau – KGB; liet. – VSK) ne kartą Lietuvos teisės aktuose įvertinta kaip represinė okupacinės valdžios institucija (Konstitucinio Teismo 1999 m. kovo 4 d. ir 2000 m. vasario 10 d. nutarimai). Todėl asmens priklausymas KGB ar bet koks kitas slaptas ar neviešas bendravimas (ar bendradarbiavimas) su KGB visuomenėje gali būti vertinamas neigiamai, kaip asmens garbę ir orumą žeminanti aplinkybė. Aukštiesiems politinės valdžios pareigūnams žinomų duomenų apie Seimo, Užsienio reikalų ministerijos (toliau – URM) ir Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) (ar kitų institucijų) vadovų, kurie vykdo svarbias funkcijas užtikrinant nacionalinį saugumą, priklausomybę „KGB re-

* Doc. dr. *Arvydas Anušauskas* – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius ir Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedros docentas. Adresas: Didžioji g. 17/1, 01128 Vilnius, tel. 2791036, el. paštas: arvydas@genocid.lt.

zervui“ slėpimas nuo visuomenės, kaip ir tokių duomenų paviešinimas, galėjo sukelti grėsmę nacionaliniam saugumui.

Tai tik patvirtina, kad po simboliinių veikslių (įvairių sovietinės praeities aspektų pasmerkimo mitinguose ir žiniasklaidoje, paminklų nuvertimo, gatvių pavadinimų pakeitimo, sovietmečiu draustų simbolių ir institucijų atkūrimo, represuotųjų reabilitavimo ir pan.) turėjo sekti ir nuoseklus sovietinio saugumo palikimo įvertinimas. Juk radikalių lūžių sąlygomis socialinės struktūros ir praktikos turi nemaža tęstinių aspektų. Santykių su KGB (ar Lietuvos komunistų partija) suformuoto mentaliteto, elgsenos modelių negalima staiga pakeisti ar atsikratyti. Bet visa tai būtina įvertinti ne tik permaštant praeitį, bet ir nustatant atitinkamas elgesio su KGB palikimu strategijas.

Bet vargu ar atsakomybės klausimo apribojimas tik vienos struktūros – KGB – veikla visiškai išsprendžia atsakomybės už sovietmečio blogybes klausimą, – jį reikėtų svarstyti išsamiau. Grupės ar struktūros narių kolektyvinės atsakomybės prisiėmimas laikomas konstruktyvia strategija, nes ji padeda suvokti ir kritiškai įvertinti savo grupės padarytas niekšybes, nors jose nedalyvauta asmeniškai, ir siekti, kad tai nesikartotų (restitucija kolektyvinėje atsakomybėje dažniausiai simbolinė, moralinė – atsiprašymas, įvardijimas ir pan.). Atvirumas ir „tiesos sakymas“ ne supriešintų visuomenę, o atvirksčiai, padėtų greičiau pasiekti reikalingą sutarimą. Bet „KGB rezervistų“ problema (skandalas) parodė, kad tuo keliu žengti yra kur kas sunkiau. Straipsnyje išskeltas tikslas apžvelgti požiūrį į KGB palikimą, visuomenės ir politikų santykį su iškilusiu vienu KGB palikimo aspektu – vadinamuoju „KGB rezervu“. Analizuojamos pasirinktos veiksmų strategijos į „KGB rezervu“ skandalą patekus už Lietuvos nacionalinį saugumą atsakingų institucijų vadovams.

1. KGB „palikimas“ ir „KGB rezervu“ samprata

1.1. KGB palikimo vertinimo problema

Daugelyje buvusių socialistinių valstybių informacija iš slaptųjų tarnybų archyvų nutekėdavo ir patekdavo į spaudą. 1990 m. pradžioje pirmą kartą Lietuvoje pamėginta pasinaudoti KGB korta, „Respublikos“ redakcijai siųstame anoniminiame laiške bendradarbiavimu su sovietiniu saugumu apkaltinus kelis Sąjūdžio aktyvistus. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1990 m. kovo 23 d. buvo priimtas Vyriausybės nutarimas, kuriuo KGB įpareigota nutraukti savo veiklą. Esminis skirtumas nuo kitų Rytų Europos valstybių buvo tas, kad sovietinė saugumo struktūra paskelbta esanti už įstatymo ribų, t. y. svetimos valstybės institucija Lietuvos Respublikos teritorijoje. Lietuvos Aukščiausioji Taryba 1990 m. kovo 27 d. neturėdama kitų galimybių tik simboliškai tam užkirto kelią, pareiškusi, kad agentai, „atsisakę palaikyti tolesnius ryšius su TSRS VSK, nepatirs nei moralinių, nei teisinių, nei jokių kitokių Respublikos valdžios persekiojimų“¹. Bet

¹ „Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 27 d. pareiškimas, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys I, Vilnius, 1991, p. 346.

agentūrinis KGB tinklas, nors ir stipriai aptirpęs (agentų skaičius, 1991 m. sausio 1 d. duomenimis, sumažėjo nuo 6377 iki 5598) ir beveik netekęs galimybės atsinaujinti (1989 m. KGB Lietuvoje užverbavo 358 žm., 1990 m. – 117 naujų agentų, 1991 m. – 33)², tebeliko svaria vidaus politikos problema. KGB palikimas pakankamai stipriai tebeveikė Lietuvos visuomenę. Vien tik per SSSR specialiųjų tarnybų agentūrinį tinklą perėjo apie 100 tūkst. Lietuvos gyventojų, iš kurių 1956–1990 m. – apie 50 tūkst. žm³. Ne mažiau žmonių buvo susiję su KGB ir kitais saitais – kaip patikimi asmenys (dėl savo einamų pareigų teikę KGB reikalingą pagalbą) arba kaip komunistinės valdžiusiosios nomenklatūros atstovai (sudarę KGB veiklai tinkamas sąlygas ir naudojęsi KGB galia savo valdžiai išlaikyti ir stiprinti). 1990–1991 m. KGB visa savo veikla – nuo slaptos informacijos rinkimo, netiesioginio parankių politikų bei organizacijų rėmimo, nuoseklių Lietuvos nepriklausomybės šalininkų šmeižimo ir skaldymo iki Lietuvai nepalankios informacijos skleidimo tarptautinėse organizacijose ir Vakarų šalyse – mėgino iš pradžių sutrukdyti Lietuvos valstybės atkūrimui, vėliau – jos tarptautiniam pripažinimui. Bet iš kitos pusės, KGB galimybės buvo gerokai apribotos netekus didelės dalies informacijos surinkimo galimybių (atjungus telefoninių pokalbių pasiklausymo techninę įrangą, netekus legalaus priėjimo prie Vidaus reikalų ministerijos duomenų bazių), netekus galimybių veikti per buvusias priedangos organizacijas ir kontroliuoti ryšių su kitų šalių piliečiais bei netekus baudžiamųjų svertų. Tik nuo 1991 m. rugpjūčio 24 d. KGB problema buvo imanoma pradėti radikaliai spręsti. Sudaryta speciali komisija KGB turtui perimti ir jo veiklai Lietuvoje tirti⁴. KGB struktūra turėjo būti likviduota per du mėnesius.

Pradėjus perimti KGB archyvus ir priėmus pirmą specialų įstatymą „Dėl deputatų, įtariamų sąmoningu bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandato patikrinimo“⁵, prasidėjo dokumentų dingimo skandalai, prieštarai vertinami „Voratinklio“ straipsniai⁶. Anot tuometinės ko-

² Endriukaitis A., „Voratinklis“, *Lietuvos aidas*, 1992 m. sausio 16 d.

³ KGB specialistų teigimu, visoje agentūroje įtakos agentų buvo 5–10 %. Penktadalis (15–20 %) buvo vadinamieji agentai „korespondentai“, t. y. pagal KGB užduotis ieškantys patvirtinančios informacijos, patikslinantys gautus faktus. Dešimtadalis visų agentų – konspiracinių bei susitikimų butų laikytojai. Visi likusieji – tai agentai stebėtojai, t. y. fiksuojantys priešišką veiklą. Jiems KGB sugaišdavo daugiausia laiko, bet nauda iš jų dažniausiai buvo trumpalaikė. Žr.: Денисов С., «Конкретизировать функции каждого агента», *Сборник КГБ СССР* 53, Москва, 1990, p. 68–69; Леган И., Андреев В., «Какой быть классификации негласных помощников», *Сборник КГБ СССР* 55, p. 64.

⁴ Šabajevaitė L., *Lietuvos socialinė transformacija 1990–1997 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999, p. 32.

⁵ LR AT dokumentų rinkinys I, p. 346.

⁶ Endriukaitis A., „Marijampolės sąjūdyje veikė agentas „Astra Nr. 35348“, *Lietuvos aidas*, 1992 m. sausio 8 d.; Endriukaitis A., „Operatyvinis kovinis būrys Šakiuose ir Vilkaviškyje“, *ten pat*, 1992 m. vasario 4 d.; Endriukaitis A., „Pakruojiečiai uoliai vykdė instrukcijas“, *ten pat*, 1992 m. rugpjūčio 12 d.; Endriukaitis A., „Jurbarko kagėbistai tebedirba“, *Lietuvos aidas*, 1992 m. spalio 8 d.; Endriukaitis A., „Agentas ypatingam periodui“, *ten pat*, 1991 m. lapkričio 9 d.; Endriukaitis A., „Agento asmens byla“, *ten pat*, 1991 m. lapkričio 23 d.; Endriukaitis A., „Patikimi asmenys (apie verbavimo dokumentų pildymą)“, *ten pat*, 1991 m. lapkričio 29 d.; Endriukaitis A., „Prieš bažnyčią“, *ten pat*, 1991 m. lapkričio 30 d.; Endriukaitis A., „Voratinklis“, *ten pat*, 1992 m. vasario 4, 14, 20, 29 d.; Endriukaitis A., „Voratinklis“, *ten pat*, 1992 m. kovo 19 d.; Varanauskas P., „KGB agentas planavo jėga nuversti Vytautą Landsbergį“, *ten pat*, 1992 m. rugsėjo 26 d.; Varanauskas P., „Ketas' šnipinėja jėzuitą“, *ten pat*, 1992 m. rugsėjo 22 d.; Varanauskas P., „Džanatas KGB sociologų apsuptyje“, *ten pat*, 1992 m. rugpjūčio 26 d.; Varanauskas P., „Dana – tarptautininkė“, *Ten pat*, 1992 m. liepos 2 d.; Varanauskas P., „Ket ir Antanaitis“, *ten pat*, 1992 m. birželio 5 d.; Endriukaitis A., „Karalius“, *ten pat*, 1992 m. balandžio 24 d. ir t. t.

misijos KGB veiklai tirti nario Jurgio Jurgelio, „dėl neteisingų ir netikslių spaudos publikacijų keblioje padėtyje atsiduria prokuratūra, tačiau komisija nė karto nepaneigė netiesos. Informacijos ir pavardžių skelbimas nebuvo reglamentuotas įstatymu, neaptariamas komisijoje, nederinamas su Generaline prokuratūra. Taip buvo kompromituojami ir nekalti asmenys“⁷. Keletas Aukščiausiosios Tarybos deputatų buvo apkaltinti bendradarbiavimu su KGB (Virgilijus Čepaitis, Kazimiera Prunskienė, Jokūbas Minkevičius, Vladimiras Beriozovas ir kt.). Teismas kai kuriuos iš jų pripažino buvusiais KGB slaptais bendradarbiais arba jie patys atsisakė Aukščiausiosios Tarybos deputatų mandatų. Iki naujų rinkimų Aukščiausiosios Tarybos deputato mandatas buvo atimtas tik V. Čepaičiui. 1992 m. liepos 9 d. priimtame Seimo rinkimų įstatyme 97 str. buvo numatytas įpareigojimas kandidatams į Seimo narius viešai paskelbti apie sąmoningą bendradarbiavimą su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis⁸. KGB palikimo problema susieta tik su buvusiais slaptais bendradarbiais. Buvusių KGB kadrinių karininkų galimybės įsidarbinti nacionaliniam saugumui svarbiose institucijose nebuvo suvaržytos. Bet santykiuose su sovietine praeitimi išivyraviant amnezijos (atseit „nereikia žvalgytis į praeitį“ ir pan.) ir reliatyvizavimo (tariamai, „visi kolaboravo“ ir pan.) strategijoms, 1993–1997 m. nebuvo žengta kitų teisinių žingsnių, ilgai nebuvo sukurta ar negalėjo veikti institucija, kuri tvarkytų, saugotų ir tirtų KGB palikimą. Baimindamiesi dėl KGB archyvų saugumo ir siekdami neleisti jų perkėlimo, buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai 1993–1996 m. budėjo KGB rūmuose.

1996 m. Seimo rinkimus laimėjus dešiniuosios politinės jėgos, vėl buvo sugrįžta prie KGB bendradarbių liustravimo problemos sprendimo. 1998–1999 m. buvo sukurta tam tikra KGB agentų ir kadrinių darbuotojų liustracijos sistema. Galima ginčytis dėl jos efektyvumo ir pasekmių (neigiamų ar teigiamų) Lietuvai. Buvęs Seimo Nacionalinio saugumo komiteto pirmininkas Algirdas Katkus teigė, kad pirminis liustracijos įstatymo variantas buvo daug griežtesnis ir radikalesnis, tačiau jis sulaukė didelio pasipriešinimo bei daug pasiūlymų taisyti: „Iš esmės buvo priimtas toks įstatymas, koks tuo metu galėjo „pereiti“⁹. Negausus KGB rezervo karininkų būrys liko nušalyje užprogramuojant ateityje sugrįžimą prie neišspręstų KGB palikimo vertinimo problemų. 1999 m. liustracija palietė apie 300 KGB kadrinių darbuotojų (dirbusių strateginėse įmonėse, svarbiose valstybės įstaigose, švietimo sistemoje). 1999 m. priėmus Lietuvos Respublikos asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSSR specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymą ir apibrėžus slapta bendradarbiavusių su buvusios SSSR specialiosiomis tarnybomis kategorijas, nustačius jų prisipažinimo tvarką bei įtvirtinus apribojimus asmenims, slapta bendradarbiavusiems su buvusios SSSR specialiosiomis tarnybomis, kurie įstatymo nustatyta tvarka neprisipažino su jomis bendradarbiavę, atėjo prisipažinti buvę KGB agentai. Buvęs VSD vadovas Mečys Laurinkus tikino, jog „Liustracijos įstatymas išsprendė labai daug problemų,

⁷ Šabajevaitė L., (note 4) p. 34.

⁸ Ten pat, p. 36.

⁹ Kuzmickaitė J., „Prisipažinusiems – sankcijos, nutylėjusiems – atviri keliai“, *Atgimimas* 2, 2005.

jam išgaliojus prie bendradarbiavimą su KGB prisipažino apie 1500 žmonių, išreiškusių pasitikėjimą Lietuvos valstybe¹⁰.

1.2. KGB rezervas

Kam ir kaip KGB Lietuvos teritorijoje kūrė karininkų rezervą? Kad būtų aiškesnis ideologinis KGB veiklos pagrindimas, pacituosiu tik mažą dalį 1989 m. patvirtintų KGB mobilizacinio darbo nuostatų: „SSSR KGB, kuri gina sovietinę valstybę ir visuomenę nuo priešo specialiųjų tarnybų, užsienio antisovietinių centrų ir priešišku vidaus elementų ardomosios veiklos, vienas svarbiausių uždavinių – išankstinis pasirengimas spręsti nurodytas užduotis grėsmės periodo ir karo metu“. „Grėsmės periodas ir karo metas“ trumpai buvo įvardijamas kaip „ypatingas periodas“. KGB turėjo būti pasiruošusi skubiems veiksams ypatingo periodo metu ir taikos meto ekstremaliomis sąlygomis, kuomet galėjo prireikti iš anksto kruopščiai atrinktu, patikrintu, bent minimaliai parengtu ir svarbiausia – patikimu naujų darbuotojų papildomoms funkcijoms vykdyti.

Į KGB atsargą Sovietų Sąjungos Ginkluotųjų pajėgų karininkai buvo pervedami remiantis minėtais KGB mobilizaciniais ir pasirengimo „ypatingam periodui“ planais. Atrenkant karo prievolinkus operatyviam darbui KGB struktūrose, pirmumą turėjo partinių-politinių struktūrų, turintys juridinį išsilavinimą, darbo patirtį pramonės ir transporto įmonėse, iš komunistų partijos ir jaunimo organizacijos nariai bei atitinkantys tarnybai KGB keliamus reikalavimus. Filosofas Vytautas Radžvilas teigė maną, kad asmenys, sovietmečiu pasirinkę tokį ar kitokį bendravimo su KGB būdą, jau buvo susitapatinę su Sovietų Sąjunga. „Manau, kad visus tuos žmones vienija vienas bruožas: jie tikrai netikėjo, kad Lietuva gali išsikovoti nepriklausomybę, – teigė filosofas. – Buvimas rezerviniu karininku iš dalies buvo sąlyga, leidžianti kaupti politinį kapitalą, jie galėjo tikėtis sparčiau kilti karjeros laiptais“¹¹. Žurnalistas Valdas Vasiliauskas pastebi:

„Tačiau net ir čia nomenklatūra buvo apsirūpinusi lengvatomis. Kylantis karjeros laiptais karo prievolinkas darydavo „karjerą“ ir karinėje įskaitoje: jis paprastai buvo perkeliamas į politinių vadovų kategoriją. Ypač patikimas ir lojalus santvarkai – į KGB rezervą. Tai reiškė tik dar vieną nomenklatūros privilegiją, o ne bendradarbiavimą, juo labiau slaptą, su KGB“¹².

Iš tikrųjų buvimą „KGB rezerve“ galima iš dalies vertinti ir kaip dar vieną buvusios nomenklatūros privilegiją, ir kaip galimybę sparčiau patekti į nomenklatūrinės pareigas. Karjerizmas buvo viena iš ryškesnių dalies rezervistų bruožų. Kita vertus, į KGB rezervą buvo įrašyta ir daug niekadoms nomenklatūrai nepriklaususių žmonių. Bet jų lojalumas komunistinei sistemai ir tinkamumas KGB veiklai buvo neabejotinai patikrinamas. Atrinktieji į KGB rezervą turėjo

¹⁰ ELTA, M. Laurinkus: *negalima 100 proc. pasitikėti sovietų specialiųjų tarnybų medžiaga*, 2005 m. vasario mėn. 19 d.

¹¹ Makaraitytė I., „Vertinimas – moralinis“, *Atgimimas* 4, 2005.

¹² Vasiliauskas V., „Revanšas: planas KGB rezervas“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. sausio 17 d.

pačias įvairiausias civilines specialybes: mokytojai, inžinieriai, teisininkai, ūmonių ar įstaigų vadovai, Komunistų partijos organizacinių struktūrų darbuotojai ir t. t. Tai nepatvirtina „rezervistų“ skandalo metu išsakytų spėlionių, kad „jame dominuoja sovietinės visuomenės elitas“¹³. 2005 m. vasario pradžioje TV3 televizijai paviešinus aukštų pareigūnų pavardes, kurie savo laiku buvo įrašyti į KGB rezervą¹⁴, tame sąrašė buvo vos 70 pavardžių.

Sutikimas būti KGB rezerve buvo duodamas žodžiu. Pagal SSSR KGB mobilizacinio darbo nuostatus:

„SSSR Ginkluotųjų pajėgų karo prievolinkų atranka KGB organams sukomplektuoti pagal karo meto etatus vykdoma atliekant pirminę atranką pagal KGB–VRM įskaitas. Kandidatai, skirti karininkų pareigoms, kviečiami į karinius komisariatus siekiant gauti anketinius duomenis visiškam specialiam patikrinimui ir gauti jų sutikimą karo metu tarnauti KGB organuose [...], visoms kitoms pareigoms – be kvietimo. Karo prievolinkų atranką vykdo KGB organų mobilizaciniai darbuotojai, kadrinių aparatų darbuotojai, operatyviniai darbuotojai. [...] Pasibaigus specialiam patikrinimui ir nustačius jų tinkamumą dirbti KGB, atrinktieji kviečiami į karinius komisariatus pokalbiams, kurių metu išsiaiškinamas jų sutikimas tarnauti KGB karo metu. Karo prievolinkai davę sutikimą užpildo nustatyto pavyzdžio anketas“¹⁵.

Buvo vykdomas visapusiškas atrinktų karininkų specialusis patikrinimas. KGB teritorinių padalinių ir KGB ypatingų skyrių darbuotojai surinkdavo charakteristikas apie kandidatus į KGB atsargą bei visada susitikdavo (prireikus – ir ne vieną kartą), aiškindavosi asmenines savybes pokalbio metu. Kariniai komisariatai buvo įpareigoti netrukdyti KGB atstovams vykdyti atsargos kariškių atrankos KGB tikslams.

KGB atsargos karininkų asmens bylų sudarymas ir tvarkymas buvo vykdomas remiantis KGB prie SSSR Ministrų Tarybos 1978 m. birželio 20 d. įsakymo Nr. 0330 priedu „Instrukcija apie kandidatų tikrajai karinei tarnybai ir darbui SSSR Ministrų Tarybos valstybės saugumo komitete atranką ir patikrinimą“¹⁶. To paties įstatymo nuostatos buvo taikomos ir atrenkant etatinius kandidatus darbui (kadrinius darbuotojus) ir formuojant KGB atsargos karininkų kontingentą. Pagal SSSR KGB 1978 m. birželio 20 d. atrankos ir patikrinimo instrukcijos 7–ą skyrių:

„Operatyvinių padalinių darbuotojai, kuriems tai pavesta, asmeniškai ištiria kandidatus, naudoja šiuo tikslu operatyvines pajėgas ir priemones, taip pat tokią jų ištyrimo formą, kaip patikrinimas operatyvinio pobūdžio pavedi-

¹³ *Ten pat.*

¹⁴ Barkauskaitė O., „Tirs, kas nutekino informaciją apie KGB rezervistus“, www.delfi.lt, 17 02 2005.

¹⁵ SSSR mobilizacinio darbo nuostatai (1989 m. projektas), Lietuvos Ypatingasis archyvas (toliau –LYA), f. K–1, ap. 46, b. 2833, l. 217, 261. Davusių sutikimą būti įtrauktiems į KGB rezervą užpildytos anketos saugomos jų asmeninėse bylose dabartiniame Lietuvos Ypatingame archyve.

¹⁶ Instrukcija apie kandidatų tikrajai karinei tarnybai ir darbui SSSR Ministrų Tarybos valstybės saugumo komitete atranką ir patikrinimą, Totalitarizmo pasekmių dokumentavimo centro archyvas (Latvija) (Centre for the Documentation Of The Consequences of Totalitarianism (Republic of Latvia)).

mais [...], siekiant nustatyti kandidato tinkamumą agentūriniam–operatyviniam darbui KGB centriniame aparate, KGB organuose jie (išskyrus asmenis, tiesiogiai pervedamus iš partinio, tarybinio ar komjaunuolių darbo) atitinkamo padalinio darbuotojo pasitelkiami (jei tam yra būtinos sąlygos) konkretiems operatyvinio pobūdžio pavedimams vykdyti¹⁷. Gaunant apie kandidatus informaciją apie jų netinkamumą tarnybai ar darbui KGB organuose ir kariuomenėje, KGB atsisakydavo nuo tolimesnio darbo su jais¹⁸.

Pagal 1988 m. Lietuvos SSR KGB mobilizacinio pasirengimo pranešimą, siekiant sukomplektuoti KGB pagal karo meto („ypatingos padėties“) etatus mobilizacinis poreikis buvo 903 žm., iš kurių 624 karininkų ir 279 eilinių bei seržantų. Karininkai buvo skirstomi į KGB atsargos karininkus, kurių buvo 72, ir Ginkluotųjų pajėgų atsargos karininkus, kurių buvo 552¹⁹. Tiek naujų darbuotojų reikėjo pakeisti kitur pervedamus KGB kadrinius darbuotojus, eiti etatinių KGB karininkų pareigas vykdant papildomas funkcijas: vadovaujant operatyviniams–koviniams būriams kiekviename rajone, vykdant prevencinius „nepatikimų asmenų“ suėmimo planus ir pan. KGB atsargos karininkų veiksmi priklausė nuo teritorinių KGB struktūrų gaunamų kovinio pasirengimo laipsnių. Pavyzdžiui, gavus signalą teritorinės KGB struktūros, papildytos atsargos karininkais, turėjo vykdyti „ypatingas operatyvines priemones“ sulaikant asmenis, kurie karo meto sąlygomis keltų ypatingą pavojų valstybei. 1989 m. rugsėjo 29 d. LSSR KGB pirmininkas Eduardas Eismuntas pasiūlė į sulaikomų asmenų sąrašą įrašyti ir „antisocialistinių neformalių organizacijų lyderius bei aktyvistus, kurie pasisako už egzistuojančios valstybinės santvarkos pakeitimą, gali organizuoti ar įgyvendinti ekstremistines akcijas, tarp jų prievartinio, grupinio pobūdžio“²⁰. Bet dėl numatytų skirtingų funkcijų ne visi Ginkluotųjų pajėgų atsargos karininkai buvo pervedami į KGB atsargos karininkų kategoriją. Visi KGB atsargos karininkai turėjo tapti KGB operatyviniiais darbuotojais. Be to, dalį numatyta skirti SSSR KGB Ypatingųjų skyrių Pabaltijo karinei apygardai karinių dalinių ypatingųjų skyrių operatyviniiais darbuotojais (1985 m. buvo numatyta tam skirti 185 KGB atsargos karininkus)²¹, kurie turėjo sekti mobilizuojamuosius, aiškintis jų nuotaikas ir sekti politiškai nepatikimus žmones. Į tokius poreikius ir buvo orientuojamasi sudarant KGB atsargos karininkų rezervą. 1989 m. sausio 1 d. KGB atsargoje buvo 357 karininkai, iš kurių 232 buvo pervesti iš Ginkluotųjų pajėgų atsargos (kiti – buvę kadriniai KGB darbuotojai)²². 1990 m. gruodžio 27 d.

¹⁷ Instrukcija, (note 16) 7 skyrius. KGB atsargos karininkų asmens bylose yra užuominų apie operatyvinių pavedimų davimą ir vykdymą. Žr.: LYA, f. K-1, ap. 52, b. 187; b. 82, l. 19–22; b. 176, l. 21–22; ap. 46, b. 2789, l. 35–1, 35–2. Latvijos, Estijos ir Lietuvos teritorijose veikę Sovietų Sąjungos padaliniai vadovavosi vienodomis instrukcijomis ir įstatymais, bet KGB archyvai šiose šalyse išliko nevienodos struktūros. Latvijoje išliko daugiausia KGB veiklą reglamentavusių įsakymų ir instrukcijų, Lietuvoje liko daugiau operatyvinės veiklos dokumentų, asmens bylų.

¹⁸ Instrukcija, (note 17) 11 skyrius.

¹⁹ Lietuvos SSR KGB mobilizacinio pasirengimo pranešimas (1988 12 30), LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2833, l. 6.

²⁰ *Ten pat*, b. 2833, l. 261.

²¹ 1985 07 04 išrašas Nr. M/0531, *ten pat*, b. 2711, l. 31–4.

²² Lietuvos SSR KGB mobilizacinio pasirengimo pranešimas, *Ten pat*, b. 2833, l. 7.

Lietuvoje įskaitoje buvo 420 SSSR KGB atsargos karininkų (iš jų 273 pervesti iš Ginkluotųjų pajėgų atsargos), o 1991 m. kovo 25 d. – 370 KGB atsargos karininkų²³. Net ir 1990–1991 m. daliai rezervistų, pervestų į KGB atsargą, atsisakant likti KGB „rezerve“ (neskaičiuojant buvusių kadrinių KGB karininkų) skaičius siekė daugiau kaip 200.

1989 m. besikeičiant politinei situacijai Lietuvoje, KGB dokumentuose pažymima apie pirmuosius atsisakymus likti KGB rezerve²⁴. Kodėl gi KGB rezervas nenunyko atkūrus Lietuvos nepriklausomybę? Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto profesoriaus Albinas Bagdonas kalba apie identifikavimąsi su valstybingumo idėja:

„Paskutiniu režimo [sovietinio – A.A.] dešimtmečiu prisitaikėliškumas ir bendradarbiavimas su režimu retai buvo motyvuojamas ideologiniu pagrindu. [...] Ta dešimtmečių priespauda išugdė amerikiečių psichologų aprašytą „išmokto bejėgiškumo“, elgseną. [...] Tokią elgseną paprastai lydi sąmonės susidvejinimas [...] Valdžios dvideidiškumas taip pat buvo aiškiai matomas. Ideologinė pompastika mažai ką bendra teturėjo su kasdiene praktika“²⁵.

Kalbėdami apie dalį žmonių, kurie yra dabartinėje Lietuvos valdžioje ir buvo įtraukti į KGB rezervą prieš 16–25 metus, galime išvelgti ir tam tikrą psichologinę motyvaciją, nulemtą „išmokto bejėgiškumo“ (atseit „ką galėjau padaryti“, „buvau tik vienas iš daugelio“, „ir kiti taip elgėsi“ ar dar kaip nors kitaip motyvuojant savo pasirinkimą). 1990 m. kai kurie įtraukti į KGB atsargą karininkai dėl politinių motyvų atsisakė priimti KGB atsargos karininkų karinius bilietus, po to jie buvo išbraukiami iš „KGB rezervo ypatingam periodui“. Po tokių atsisakymų LSSR KGB pirmininkas gen. mjr. Romualdas Marcinkus 1990 m. rugsėjo 28 d. įsakė visiems miestų ir rajonų KGB skyrių viršininkams, „siekiant KGB atsargos karininkų ir KGB struktūroms skirtų Ginkluotųjų pajėgų karo prievolinkų patikimumo“, atlikti papildomą šio kontingento (t. y. priklausiusių komandoms Nr. 300/1400 ir 300/1400B) patikrinimą. Pavyzdžiui, Klaipėdoje iš 30 apklaustų karininkų 8 atsisakė likti KGB rezerve, iš 30 seržantų ir eilinių – 8 taip pat atsisakė²⁶. Kaune buvo apklausti 34 asmenys ir dėl politinių priežasčių atsisakė 5 KGB atsargos karininkai²⁷ ir t. t. Kai kada su atsargos karininku buvo kalbama individualiai²⁸ arba sprendžiama pagal jų veiklą, užimamas pareigas (priklausymą Sąjūdžiui, išėjimą iš LKP sudėties, darbą Lietuvos Respublikos valdžios struktūrose²⁹). Ignalinos, Anykščių, Varėnos, Kupišk-

²³ Ataskaita apie darbą 1990 m. (1990 12 27), *ten pat*, b. 2767, l.10–11.

²⁴ Telšių raj. KGB skyriaus viršininko pranešimas LSSR KGB Mobilizacinio skyriaus viršininkui, *ten pat*, ap. 45, b. 2845, l. 74 atv.

²⁵ Prisiaikėliai, *Atgimimas* 3, 2005.

²⁶ Klaipėdos m. ir Lietuvos jūrų baseino KGB skyriaus viršininko 1990 12 04 pažyma, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2727, l. 84–86.

²⁷ Kauno m. KGB skyriaus viršininko 1990 11 raštas LSSR KGB Mobilizacinio skyriaus viršininkui, *ten pat*, l. 88.

²⁸ Varėnos raj. KGB skyriaus viršininko 1990 11 12 pažyma, *ten pat*, l. 63 atv.; Kauno m. KGB skyriaus viršininko 1990 11 raštas LSSR KGB Mobilizacinio skyriaus viršininkui, *ten pat*, l. 88.

²⁹ Šilalės raj. KGB skyriaus viršininko 1990 11 05 pažyma, *ten pat*, l. 80–80 atv.; Klaipėdos m. ir Lietuvos jūrų baseino KGB skyriaus viršininko 1990 12 04 pažyma, *ten pat*, l. 83 atv. 86.

kio, Pasvalio, Prienų, Šalčininkų, Švenčionių, Širvintų ir kai kurie kiti KGB skyriai nepatikimų nerado. 1991 m. kovo 25 d. atskaitoje minimi 38 atsisakę likti KGB atsargoje 1990 m., o 1991 m. sausio – kovo mėn. atsisakę likti atsargoje dar 1 bei 43 buvo išbraukti dėl motyvų, kurie trukdė juos panaudoti tarnyboje³⁰. Bet tuo metu tarp atrankos kriterijų nebeliko priklausymo komunistinėms organizacijoms bei „ypatingo periodo metu“ numatyta panaudoti sąveikoje su kariniais daliniais susiklosčius „ypatingoms situacijoms“³¹ 166 KGB atsargos karininkus operatyvinių darbuotojų pareigose³² (neskaičiuojant kelių dešimčių numatytų darbui teritoriniuose KGB skyriuose). 1990 m. atsargos karininkų bylos pradėtos siųsti už Lietuvos ribų, pirmiausia išsiunčiamos tų atsargos karininkų asmens bylos, kurie jau buvo sulaukę 50 metų ir buvo išbraukti iš atsargos. Taigi 1990 m. sausio 10 d. į Omsko KGB archyvą išsiųstos 33 asmens bylos. 1990 m. vasario 21 d. „dėl sudėtingos operatyvinės padėties Lietuvoje“ į Omską buvo išsiųsta 141 KGB atsargos karininko byla. Tarp jų buvo pirmiausia pervestų į atsargą buvusių KGB kadrinių karininkų bylos, daugiausia majorų ir turinčių aukštesnius karinius laipsnius. Kitos bylos liko ir dabar Lietuvoje yra saugomos Lietuvos ypatingajame archyve (fondas Nr. K-1, apyrašas Nr. 52).

Tuo tarpu buvęs VSD direktorius M. Laurinkus „rezervistų“ skandalo metu teigė, kad „jokiomis sovietmečio laikotarpio bylomis nereikia pasikliauti 100 procentų“. Pasak M. Laurinkaus, KGB rezervo tema jau buvo diskutuojama rengiant Liustracijos įstatymą. VSD jau tuo metu buvo pateikusi įstatymą rengusiai darbo grupei informaciją apie KGB rezervo statusą ir vaidmenį sovietmečiu. „KGB rezervo struktūra, mano giliu įsitikinimu, buvo grynai popierinė biurokratinė struktūra, ir nemanau, kad pati susivokė, koks yra jos vaidmuo, ypač dar būsimo karo metu“, – aiškino buvęs VSD vadovas. Galima sutikti, kad KGB rezervas buvo daugiau formali struktūra, bet atranka į ją, patikimumo patikrinimas, sutikimo bendrauti su KGB išgavimas pakartojo etatinio KGB darbuotojo atrankos ir patikimumo patikrinimo procedūras. Nors priklausymas KGB rezervui visuomenėje galėjo būti vertinamas neigiamai, kaip asmens garbę žeminanti aplinkybė, „rezervo“ tyrimas toliau nei „informacijos pateikimas“ nepajudėjo. Prabėgus penkeriems metams po „informacijos pateikimo“ iš žiniasklaidoje (savaitraštyje „Atgimimas“, dienraštyje „Lietuvos žinios“) paskelbtų duomenų visuomenė sužinojo, kad Seimo narys Alfredas Pekeliūnas 1985 m. buvo įrašytas į teritorinio KGB padalinio – Panevėžio m. KGB skyriaus mobilizacinius dokumentus ir numatytas operatyviniam darbui KGB teritoriniame padalinyje; Arvydas Pocius 1989 m. gruodžio mėn. buvo įrašytas į KGB Ypatingojo skyriaus Pabaltijo karinei apygardai sąrašus ir numatytas karinio dalinio, dislokuoto Vilniuje, Ypatingojo skyriaus operatyviniu darbuotoju; Antanas Valionis 1981 m. buvo įrašytas į KGB Ypatingojo skyriaus Pabaltijo karinei apygardai

³⁰ Ataskaita apie darbą 1990 metais (1990 12 27), *ten pat*, b. 2767, l.10.

³¹ KGB pirmininkas E. Eismuntas 1989 m. gruodžio 8 d. prašė SSSR KGB Mobilizacinio skyriaus viršininko gen. mjr. A. B.Suplatovo susitarti su Lietuvoje dislokuotais kariniais daliniais, kad jie pridengtų pagrindinius KGB padalinius „ypatingų situacijų“ metu: Vilniaus ir Kauno KGB skyrius turėjo pridengti 7-oji gvardijos oro-desanto divizija, Klaipėdos KGB – 23-as pasienio būrys, Panevėžio KGB– 18-os karinės–transporto gvardijos divizijos daliniai.

³² LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2727, l. 57.

dai sąrašus ir numatytas karinio dalinio, dislokuoto Sovietske (Kaliningrado sritis), Ypatingojo skyriaus operatyviniu darbuotoju. Viešumo trūkumas į atsakingas pareigas už nacionalinį saugumą atsakingose institucijose skiriant asmenis su neatskleistais ir viešai neįvertintais ne itin reprezentatyviais biografiniais faktais KGB rezervo problemos sprendimą pavertė skandalu.

2. KGB „rezervo“ problema 2004–2005 m.

2.1. Skandalo genezė

2004 m. keleto aukštų užsienio valstybių pareigūnų politinę karjerą sužlugdė tiesioginės ar netiesioginės sąsajos su sovietų saugumu. Pavyzdžiui, Lenkijos Seimas atleido Jozefą Oleksy iš parlamento Žemųjų rūmų pirmininko pareigų. Teismas nustatė, kad J. Oleksy bendradarbiavo su komunistinės Lenkijos slaptosiomis tarnybomis, bet nusišėpė šį faktą. Lietuvoje panaši problema dėl aukštų valdžios pareigūnų subrendo 2004 m. lapkričio mėn. (antrą kartą po 1991–1992 m.).

Seimo Pirmininkui Artūriui Paulauskui opozicinės Tėvynės sąjungos atstovų buvo pateikta medžiaga, kurioje teigiama, jog 1990 m. rugsėjį A. Pekeliūnas buvo įtrauktas į KGB komandos 300/1400 B, kurią sudarė atsargos karininkai ir kareiviai, sąrašus. Seimo Pirmininkas A. Paulauskas kreipėsi į Valstybės saugumo departamentą, prašydamas patikrinti, ar jo pavaduotojas A. Pekeliūnas nenusiėpė savo ryšių su Sovietų Sąjungos valstybės saugumo komitetu – KGB³³. Pekeliūnas tvirtino niekada su KGB nebendradarbiavęs, o apie jo įtraukimą į rezervo sąrašą girdęs pirmą kartą³⁴. „Tai yra dešiniųjų politikų darbas. Jie, matyt, turi archyvus ir surado popieriuką, kuriame yra mano pavardė“³⁵, – sakė Pekeliūnas. Bet „dešiniųjų rankos“ eskalavimas nepasiteisino besiplečiant „rezervistų“ skandalui ir įtraukiant į jį vis naujus veikėjus. Reikėjo numatyti naujas santykio su praeities palikimu ir atmintimi strategijas.

Tuo metu, kai dar tik formavosi tolimesnių veiksmų strategijos ir buvo mėginama arba eiti oficialiais instituciniais keliais (prašant VSD patikrinti gautą informaciją), arba numatant taikyti tebegaliojusius ir „sąmoningai bendradarbiavusių su KGB“ galimybes apibrėžiančius įstatymus. Vyriausiosios rinkimų komisijos pirmininkas Zenonas Vaigauskas teigė, kad, jeigu paaiškėtų, jog A. Pekeliūnas iš tiesų nusiėpė savo bendradarbiavimą su sovietiniu KGB, jam grėstų Seimo nario mandato atėmimas per apkaltą³⁶. Anot komentatorių, „greičiausiai dėl to, kad politikai užsibrėžė tikslą apginti žmones nuo ‘KGB šmėklų’ ir skatinti ‘gyventi ne praeitimi, o šia diena’, o galbūt ir dėl kitų priežasčių, tai, kad tarp KGB rezervo karininkų yra ir daug svarbesnes pareigas einančių asmenų, buvo nutylėta“³⁷. Valstybės saugumo departamentas (VSD) į A. Paulausko

³³ BNS, *A. Paulauskas kreipėsi į VSD dėl A. Pekeliūno ryšių su KGB*, 2004 m. lapkričio mėn. 30 d.

³⁴ *Ten pat.*

³⁵ *Ten pat.*

³⁶ *Ten pat.*

³⁷ Makaraitytė I., „KGB rezervistų širmą praskleidus“, *Atgimimas* 1.

užklausimą atsakė, kad „VSD apie A. Pekeliūno bendradarbiavimą su KGB duomenų neturi“. Tuomet buvusio Tėvynės sąjungos lyderio, Europos Parlamento nario Vytauto Landsbergio pareiškimu, kad „toks tokį dengia“³⁸, buvo išprovokuotas tolimesnis dėmesys šiai problemai.

Iš savaitraštyje „Atgimimas“ pasirodžiusios informacijos paaiškėjus, kad Valstybės saugumo departamento generalinis direktorius A. Pocius ir Užsienio reikalų ministras A. Valionis buvo įtraukti į KGB rezervo sąrašus, siūlymai taisyti „riebaus brūkšnio“ tarp praeities ir dabarties strategiją buvo patys populiariausi: „Užuot sukę galvą, kaip efektyviau panaudoti ES paramos milijardus, mes rausiamės senose KGB bylose“³⁹, – teigė įtakingo dienraščio „Lietuvos rytas“ žurnalistas V. Vasiliauskas. Bet, anot žurnalistės Indrės Makaraitytės, pareigūnai į aukštas pareigas buvo paskiriami „sąmoningai nuslepiančiais itin reprezentatyvius biografijos faktus“⁴⁰.

2.2. Veiksmų strategijų pasirinkimas

Santykių su praeities represijomis ir represinėmis struktūromis (KGB) visuomenių atmintyje ir elgsenoje dažniausiai susiklosto štai tokios strategijos: kolektyvinė amnezija, kai keblesni momentai „pamirštami“ ir viešojoje atmintyje apie juos vengiama kalbėti (konkrečia forma tai pasireiškia ir kaip „riebaus brūkšnio“ tarp praeities ir dabarties pozicija); kaltės perkėlimas pavienėms žmonių grupėms ir tų grupių demonizavimas (pavyzdžiui, „buržuazija“, „komunistai“, „naciai“); atsakomybės ir kančių reliatyvizavimas („visi kentėjo“, „visi kolaborantai“ ir pan.); viktimizacija, kai nukentėjusi grupė ar visuomenė suvokiama kaip auka; diskusija ir nuolatinis atminties permąstymas, Jurgeno Habermaso įvardytas kaip „atminties darbas“⁴¹. Atminties permąstymo strategija (ją galima pavadinti ir viešumo bei iliustracijos strategija) siekiant visuomenės sutarimo yra produktyviausia, jei ši diskusija vieša, atvira, sąžininga ir joje girdima visų visuomenės grupių patirtis bei atmintis. Iš dalies taip galima pavadinti ir 2004–2005 m. sandūroje vykusį „rezervistų“ problemos permąstymą, nors kyla klausimas, kiek tai buvo daroma sąžiningai ir atvirai. Amnezijos ir reliatyvizavimo strategijos, specialistų įvardijamos kaip ypač nekonstruktyvios, atidedančios žmonėms svarbių problemų sprendimą bei „visuomenės sutartį“ ir drauge trukdančios susitelkti ties dabartimi⁴², pradėjo reikštis kur kas rafinuotesnėmis formomis negu anksčiau (pirmiausia įstatymais apribojant galimybę tirti, vertinti ir viešinti KGB dokumentus ne valstybinėms institucijoms arba tokią veiklą iš anksto vertinant kaip politinę kovą ar galimą politinės kovos įrankį).

³⁸ Gorienė G., „A. Paulauskas Lietuvą užvaldys Rusijos masinio panaudojimo psichiniu ginklu“, *Laisvasis laikraštis*, 2005 sausis.

³⁹ Vasiliauskas V., (note 12).

⁴⁰ Makaraitytė I., (note 39).

⁴¹ Šutinienė I., „Posovietinė dilema“, www.delfi.lt, 27 01 2005.

⁴² *Ten pat.*

Atminties ir santykio su praeitimi permąstymo strategijos (įvardijamos kaip produktyviausios) šalininkai buvo kaltinami sukėle visuotinę sumaištį, politinį chaosą, destruktivias aistras, kurios sukiršintų visuomenę, sugriautų jos solidarumą ir tarpusavio pasitikėjimą. „Čia buvo pradėtas kur kas aukštesnio lygio politinis žaidimas“⁴³, – teigė dienraščio „Lietuvos rytas“ komentatoriai. Įvertinus buvimą KGB rezerve tik kaip papildomą nomenklatūros privilegiją, o ne papildomą galimybę siekti karjeros tarp komunistinio režimo nomenklatūros „pasitikrinus“ lojalumą tuometinei sistemai, kilusio skandalo tikslas buvo vertinamas kaip kairiųjų – dešiniųjų priešpriešos bei vykusios politinės kovos rezultatas: „dešinieji ketino smogti ir kitiems partinių mokyklų absolventams ir visai nomenklatūrai, su Darbo partija sugrįžusiai į valdžią“⁴⁴, sugriauti valdančią koaliciją“. KGB rezervistų skandale sutapo daugybė interesų: „dešiniųjų – sustabdyti nomenklatūrą, paksininkų – atsirevanšuoti A.Paulauskui“⁴⁵. Iš kitos pusės, KGB rezervo duomenų paviešinimas buvo vertinamas ir kaip vidinės, plačiai publikai neregimos kovos veiksmas siekiant bent kiek susilpninti Seimo Pirmininko politinę galią perimant iš jo Generalinę prokuratūrą ir Valstybės saugumo departamentą⁴⁶.

Dar iki Liustracijos komisijai priimant sprendimą apie „KGB rezervo karininkų“ bendradarbiavimo su KGB pobūdį, ministras A. Valionis „Atgimimui“ teigė nenorįs nieko komentuoti, nes iš atsakingų Lietuvos institucijų jis yra gavęs atsakymą, jog tokia veikla nėra traktuojama kaip „slaptas“ bendradarbiavimas su KGB⁴⁷. Slapta duotas sutikimas būti įtrauktam į KGB rezervą, dalyvauti KGB rengtuose rezervo apmokymuose neabejotinai rodė sutikimą bendradarbiauti susiklosčius atitinkamoms situacijoms. Bet, kaip minėta, VSD realiai rezervo atsiradimo genezės netyrė ir slaptos (ir asmeninės) informacijos apie KGB atsargos karininkus buvimo Rusijos specialiųjų tarnybų archyvuose nesiejo su galimomis grėsmėmis nacionaliniam saugumui. Tuo tarpu VSD vadovas A. Pocius „Atgimimui“ teigė, kad apie įtraukimą į KGB karininkų rezervą jis nieko nežinojęs ir tik Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiu supratęs, kad KGB buvo užvedusi bylą: „Maždaug 1993–1994 m. sužinojau, kad yra kažkokie KGB dokumentai ir kad jie gali būti panaudoti prieš mane“⁴⁸. Patekusieji į tyrimo akiratį savo situaciją vertino arba kaip sąmoningą, dar KGB parengtą provokaciją, arba kaip aukščiausių politikų rate aptartą, bet nereikšmingą problemą.

Tai, kad neigiamas visuomenės požiūris į santykius su KGB darė įtaką ir URM ir VSD vadovybės darbu ir galėjo netiesiogiai sukelti grėsmę nacionaliniam saugumui, destabilizuoti politinę situaciją arba padėti už nacionalinį saugumą atsakingose institucijose, paryškino ir žiniasklaidoje pasirodę komentarai apie situaciją VSD. Anot komentatorių, A. Pocius nekontroliuoja padėties Saugumo departamente ir ne visi pavaldiniai lojalūs dabartiniam vadovui. Po

⁴³ Vasiliauskas V., (note 12).

⁴⁴ *Ten pat.*

⁴⁵ *Ten pat.*

⁴⁶ Rubavičius V., „Aukštinis KGB rezervas“, *www.omni.lt*, 11 01 2005.

⁴⁷ Makaraitytė I., (note 39).

⁴⁸ *Ten pat.*

informacijos apie VSD generalinio direktoriaus A. Pociaus buvusias ryšius su KGB paskelbimo politikos savaitraštyje „Atgimimas“, Ypatingajame archyve saugomos bylos kopijos „paslaptinių ir paslaugų rankų“ buvo perduotos kitoms žiniasklaidos priemonėms. „Lietuvos žinios“ parengė keletą išsamių publikacijų iš byloje esančios medžiagos. Bet VSD vidinė trintis yra tik viena iš jau anksčiau prasidėjusių kovos dėl įtakos VSD vadovybei pasekmių. Politinio proceso stebėtojai atkreipė dėmesį, kad įtampa dėl to, kas gali vadovauti Valstybės saugumo departamentui, kilo baigiantis buvusio VSD direktoriaus M. Laurinkaus kadencijai. Apogėjų ji pasiekė tuometiniam, dabar jau nušalintam nuo pareigų Prezidentui Rolandui Paksui į VSD direktoriaus postą pasiūlius KAM II departamento vadovą Gintarą Bagdoną. 2004 m. pavasarį, pasibaigus apkalčiai, VSD generaliniu direktoriumi laikinasis Prezidentas A. Paulauskas paskyrė M. Laurinkaus siūlytą buvusią jo pavaduotoją A. Pocių. „Atgimimui“ jau rengiant medžiagą apie A. Pociaus ir politikų sąsajas su KGB, kai kurie kalbinti asmenys būgštavo, esą tokios informacijos paskelbimas būsiąs naudingas kovojantiems dėl įtakos VSD. Ta konkurencija tarp VSD sienų, pasireiškianti informacijos nutekiniu, problemų slėpimu ir jos viešinimu tada, kai naudinga kuriai nors dėl įtakos konkuruojančiai grupei, galėjo grėsti valstybės saugumui⁴⁹.

Plečiantis „rezervistų“ skandalui ir į jį įtraukiant už Lietuvos nacionalinių saugumą atsakingų institucijų vadovus, reikėjo numatyti naujas, efektyvesnes veiksmų strategijas. Kilęs KGB rezervo skandalas parodė „ypatingą mūsų valdančiojo elito kokybę, tam tikrus visuomenės būvio bruožus ir naujus nesibai giančios politinės kovos veiksmus“⁵⁰. Kitaip tariant, sąsajos su buvusia komunistine nomenklatura ir tiesioginės ar netiesioginės sąsajos su jos interesus gynusiu KGB rodė ir dalies valdančiojo elito būseną ir galimybes jam daryti įtaką. Gana greitai pradėjo formuotis politinių partijų lyderių pozicijos „rezervistų“ atžvilgiu, kuriose buvo numatomi galimi tolimesni veiksmai. Buvo siūloma pareigūnams atsistatydinti, kreiptis į iliustracijos komisiją, paviešinti visų rezervistų pavardes, pradėti parlamentinį tyrimą.

2.3. Atminties permąstymo – iliustracijos ir viešumo strategija

Laikantis viešumo strategijos, „rezervistų statuso“ įvertinimas turėjo priklaudyti asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSSR specialiosiomis tarnybomis, veiklos vertinimo komisijai. Į šią tarpžinybinę komisiją buvo deleguojami atstovai iš VSD, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro bei Generalinės prokuratūros. Komisijos pirmininkas (VSD atstovas) Vytautas Damulis dar KGB rezervininkų skandalo pradžioje, kai Premjeras Algirdas Brazauskas paprašė Iliustracijos komisijos įvertinti A. Valionio ir A. Po-

⁴⁹ „Žvilgsnis“, *Atgimimas* 4, 2005.

⁵⁰ Rubavičius V., (note 46).

⁵¹ BNS, *Iliustracijos komisija lieka be vadovo*, 2005 m. vasario 8 d.

ciaus ryšius su KGB, yra minėjęs, kad Liustracijos komisija neturi teisinio pagrindo tirti KGB rezervininkų veiklos. Anot jo, Liustracijos komisijai yra nustatyta tirti tik tuos, kurie bendradarbiavo su KGB, o pagal dabar galiojančius įstatymus buvimas rezerve nevertinamas kaip sąmoningas bendradarbiavimas su šia organizacija⁵¹. Bet Liustracijos komisijos įvertinimo pareikalavo ir opozicinė Liberalų ir centro sąjunga. LCS pirmininko Artūro Zuoko manymu, žengę toki žingsnį ir sulaukę Liustracijos komisijos tyrimo išvadų, aukšti pareigūnai galėtų toliau ramiai dirbti, išvengdami visuomenėje galinčių kilti įvairių interpretacijų dėl jų patikimumo⁵².

Iš tikrųjų Lietuvoje galiojantys įstatymai nevienareikšmiškai apibrėžia priklausymą KGB rezervui. Pagal 2000 m. įsigaliojusį „Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSSR specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos“ įstatymą, KGB rezervininkams, priešingai nei kadriniams sovietų saugumo darbuotojams, nereikėjo kreiptis į specialią Liustracijos komisiją. Tačiau 1991 m. pabaigoje įsigaliojusiame įstatyme „Dėl deputatų, įtariamų sąmoningu bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandatų patikrinimo“ buvo nurodyta, kad „bendradarbiavimo“ sąvoka apima asmens įtraukimą į KGB (MGB) ar kitų specialiųjų tarnybų sąrašus ar užverbavimą; kitokią sąmoningą ir sistemingą (du ir daugiau kartų) veiklą; žinių KGB ar kitoms specialiosioms tarnyboms teikimą, užduočių davimą ar vykdymą. Liustracijos komisijos narė Birutė Burauskaitė teigė, jog rezervo karininkų neįtraukimą į įstatymą galėjo nulemti ta aplinkybė, kad jų ryšys su KGB atrodė kitoks, turintis mažesnį lojalumo šiai tarnybai laipsnį⁵³. Vis dėlto nors Liustracijos komisija ketino apsispręsti, ar priklausymas KGB rezervui vertintinas kaip sąmoningas bendradarbiavimas su sovietų saugumu, bet vienareikšmiškai įvertinti sovietų saugumo rezervo statusą turimos medžiagos nepakako⁵⁴. Atsirasti rezerve be įtraukiamo asmens žinios buvo neįmanoma, bet „sąmoningo bendradarbiavimo“ apibrėžimas šiuo atveju buvo esminis. Liustracijos komisija, pradėjusi šį klausimą spręsti, greitai darėsi neveiksni. Įvykiai paskatino diskusijas apie Liustracijos komisijos veiklos efektyvumą. Valstybės saugumo departamento (VSD) vadovas A. Pocius vienas pirmųjų pareiškė savo įsitikinimą, kad iki šiol departamentui išlikusi pavaldi Liustracijos komisija ateityje turi tapti savarankiška struktūra, departamentas Liustracijos komisijai turėtų tapti pagalbininku, komisijos sudėtis turi būti atnaujinta ir naujuoju pirmininku turi tapti gerai visuomenei žinomas asmuo. „Komisija turėtų būti visiškai savarankiška, priimti savarankiškus sprendimus, vertinant darbo grupės atliekamą darbą bei pateikiamą medžiagą“⁵⁵, – teigė A. Pocius. Iš tikrųjų VSD deleguoti komisijos nariai drauge buvo ir darbo grupės nariai ir negalėjo būti iki galo savarankiški ir nešališki. Liustracijos komisijai vadovavęs VSD Kontr-

⁵² „UR ministras ir valstybės saugumo šefas turi pereiti liustracijos rentgena“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. sausio 10 d.

⁵³ Kuzmickaitė J., „Prisipažinusiems – sankcijos, nutylėjusiems – atviri keliai“, *Atgimimas 2*, 2005.

⁵⁴ ELTA, *Liustracijos komisija įvertins KGB rezervo statusą*, 2005 vasario mėn. 7 d.

⁵⁵ ELTA, *Aleknaitė K., A.Pocius: Liustracijos komisija negali būti pavaldi VSD*, 2005 m. vasario 21 d.

žvalgybos valdybos viršininkas V. Damulis iš komisijos pirmininko pareigų pasitraukė savo noru. Skatinti atsistatydinti ir kiti komisijos nariai.

Komisija, ir iki tol negalėjusi pasigirti savo veiklos efektyvumu, nuo KGB rezervų problemas sprendimo dar spėjo nusišalinti. Liustracijos komisija patvirtino savo išvadą, jog į KGB rezervą įtraukti asmenys nėra tapatintini su sovietinio saugumo slaptaisiais bendradarbiais. Liustracijos komisijos pirmininkas V. Damulis teigė, kad ši išvada nėra specialiai skirta kuriai nors institucijai ir buvo padaryta „ištyrus archyvuose saugomus su KGB susijusius dokumentus, apklausus KGB rezervistų bylas praeityje tvarkiusius asmenis ir archyvų tvarkytojus“⁵⁶. Bet tai kilusios įtampos nesumažino.

Parlamentinė darbo grupė, rengusi pataisas su sovietinių specialiųjų tarnybų veiklos vertinimu susijusiems įstatymams, pasiūlė pratęsti liustracijos terminą. „Darbo grupė labiau linksta, jog reikėtų pakartoti, pratęsti prisipažinimo terminą“⁵⁷, – teigė Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto (NGSK) pirmininkas Alvydas Sadeckas. Pradėta svarstyti, kaip pakelti Liustracijos komisijos lygmenį ir pakeisti formavimo principus, transformuojant ją iš žinybinės į žinybinę–visuomeninę. Anot A. Sadecko, buvo apsvaistytas variantas, jog į Liustracijos komisiją narius galėtų deleguoti ir aukščiausieji valstybės asmenys – Prezidentas, Premjeras, Seimo Pirmininkas.

Su liustracijos procesu glaudžiai buvo susijusi KGB archyvų viešumo problema. KGB archyvų išlaptinimas buvo vertinamas kaip įnagis, kuriuo specialiosios tarnybos, valdančioji nomenklatūra valdė dalį visuomenės, versdami ją savųjų kovų dėl valdžios ir politinės įtakos įkaite⁵⁸. Skirtingų interesų ir tikslų vedami liberalcentristai, konservatoriai, Darbo partija pasisakė už KGB archyvų viešinimą.

„Visuomenei turėtų būti paviešinti visų KGB rezervo karininkų sąrašai⁵⁹, vengiant užsienio valstybių specialiųjų tarnybų šantažo“, – teigė A. Zuokas⁶⁰. Tam siūlyta tobulinti teisės aktus, pirmiausiai prieštaringai vertinamą naudojimąsi archyvais reglamentavusį įstatymą, keliems dešimtmečiams apribojanti priėjimą prie sovietų specialiųjų tarnybų archyvų⁶¹. Darbo partijos frakcija prisijungė prie raginimų paviešinti Ypatingojo archyvo medžiagą ir buvusių KGB bendradarbių sąrašus⁶². Darbo partijos frakcijos nuomone, Ypatingasis archyvas turėtų būti visiškai atviras. Vienas socialdemokratų lyderių Juozas Olekas teigė esąs už tai, kad visi sovietų saugumo rezervininkai būtų paviešinti, „kad niekas nebešniukštintėtų“⁶³. Kartu, anot jo, būtų užkirstas kelias asmenims, turėjusiems galimybę pavartyti KGB bylas, retkarčiais išmesti į viešumą informaciją apie vieną ar kitą aukštą pareigūną arba visuomenės veikėją. Panašiai svarstė ir skandalo epicentre atsідūręs VSD generalinis direktorius A. Pocius, klausimą dėl

⁵⁶ BNS, *KGB rezervistai – ne slaptieji KGB bendradarbiai*, 2005 m. vasario 21 d.

⁵⁷ BNS, *Siūloma pratęsti liustracijos terminą*, 2005 m. vasario 21 d.

⁵⁸ Rubavičius V., (note 46).

⁵⁹ „UR ministras ir valstybės saugumo šefas turi pereiti liustracijos rentgeną, teigia liberalcentristai“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. sausio 10 d.

⁶⁰ *Ten pat.*

⁶¹ *Ten pat.*

⁶² „Darbiečiai ragina paviešinti KGB rezervo sąrašus“, www.delfi.lt, 11 01 2005.

⁶³ „J. Olekas: priėmus radikalų sprendimą, A. Pociui būtų ramiau gyventi“, *ten pat.*

KGB rezervistų sąrašų paviešinimo siūlydamas spęsti nedelsiant, kad būtų nutraukta „raganų medžioklė“. Užsienio reikalų ministras taip pat neprieštaravo archyvuose saugomos KGB bylos paviešinimui⁶⁴. Liberalcentristų, socialdemokratų, socialliberalų ir Darbo partijos siūlymų bendrumas buvo tas, kad viešumo siekta norint apsaugoti žmones nuo šantažo ir baigti „spekuliaciją“ šia tema. Diskusija ir nuolatinis atminties permąstymas, t. y. „atminties darbas“, nebuvo siūlomas.

Vykstant vadinamojo KGB rezervo skandalui, Seimo Tėvynės sąjungos frakcijos seniūnas Andrius Kubilius pasiūlė paviešinti Ypatingojo archyvo medžiagą ir paskelbti buvusių KGB bendradarbių sąrašus – „pasekti čekų ir slovakų pavyzdžiu ir Ypatingojo archyvo bylas perkelti į interneto puslapius“. Čekai 2003 m. savo VRM puslapyje paskelbė 75 tūkst. buvusių slaptųjų tarnybų bendradarbių pavardžių, slovakai informaciją apie 21 tūkst. buvusių bendradarbių pavardžių pateikė internete⁶⁵. A. Kubiliaus nuomone, Lietuvoje galiojanti tvarka ir bandymai archyvus išlaptinti dar 70 m. jokių problemų, su kuriomis susiduriame šiandien, neišsprendžia, o tik dar labiau jas gilina: „Vėl susidursime su ta pačia problema, kai paaiškės nauji faktai apie kokių nors valdžios žmonių bendradarbiavimą“⁶⁶.

Viešumas šioje srityje į Lietuvą buvo „importuotas“ iš Lenkijos. Dešiniųjų jėgų pažiūras reiškianti interneto svetainė „ABCnet.com.pl“ Lenkijoje 2005 m. sausio 13 d. patalpino į lenkų kalbą išverstą dokumentą – 1989 m. gruodžio 26 d. tuometinio Lietuvos SSR Valstybės saugumo komiteto pirmininko Eismunto pasirašytą įsakymą ir kelis ankstesnius jo potvarkius dėl sovietų armijos karininkų įtraukimo į KGB rezervą. Minėtame sąraše buvo 61 asmuo, tarp jų – ir Lietuvos Valstybės saugumo departamento generalinis direktorius A. Pocius⁶⁷. Lietuvoje iki tol niekas neskelbė KGB rezervistų sąrašo, kadangi jis buvo konfidencialus. Seimo specialiajai komisijai, tiriančiai aukštų valstybės pareigūnų įtraukimo į KGB rezervą aplinkybes, vadovaujantis Skirmantas Pabedinskas išpėjo, kad „tai tik pakenks visuomenei, kadangi sąrašas yra netikslus, o vietomis netgi akivaizdžiai suklustotas“⁶⁸. Sąrašą Lietuvos žiniasklaida paviešino. Tuomet pradėjo aiškinti, kad į „rezervistų“ skandalo sukuri gali būti įtraukti ne tik Naujosios sąjungos, bet ir Darbo, Socialdemokratų ir kitų partijų nariai.

2.4. Parlamentinis tyrimas ir teisės aktų tobulinimas

Sąmoningo ir „nesąmoningo“ bendradarbiavimo su KGB, buvimo KGB rezerve problemą pirmiausiai buvo siūloma spęsti tobulinant teisės aktus, pirmiausia nuo 2000 m. galiojančio „Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSSR specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos“ įstatymą bei taip išspręsti KGB rezervo karininkų problemą⁶⁹.

⁶⁴ „Valstybės vadovams buvo žinoma apie A. Valionio ir A. Pociaus priklausymą KGB rezervui“, www.delfi.lt, 07 01 2005.

⁶⁵ BNS, *Andrius Kubilius: Archyvai turėtų būti atviri visuomenei*, 2005 m. sausio 10 d.

⁶⁶ Gorienė G., (note 38).

⁶⁷ ELTA, BNS, *A. Anušauskas: KGB rezervistų sąrašas internete – tikras*, 2005 m. vasario 16 d.

⁶⁸ Paaiškėjo paskelbto sąrašo tikrumas, bet jis nebuvo surastas Lietuvos Ypatingajame archyve.

⁶⁹ Olekas J., (note 63).

Kiti siūlymai buvo susiję su teisės aktu, atveriančių visus KGB archyvus, priėmimu, taip paskatinat laisvos pilietinės visuomenės kūrimąsi. Tai akcentavo opozicinė Tėvynės sąjunga: „[...] inicijuoti tokias galiojančios tvarkos ir Archyvų įstatymo pataisas, kurios Ypatingąjį archyvą padarytų visiškai atvirą“⁷⁰.

Į KGB „rezervo“ problemas svarstymą išitraukiant vis naujoms politinėms jėgoms, galiausiai vyraujančia strategija tapo parlamentinis tyrimas. Seimo Liberalų demokratų frakcijai numačius inicijuoti parlamentinės komisijos įsteigimą, kuri ištirtų faktus apie aukštų pareigūnų sąsajas su KGB struktūromis⁷¹, kitos politinės partijos kurį laiką skeptiškai vertino savo oponentų buvusiam Prezidento skandale pastangas.

Liberalcentristai skeptiškai vertino parlamentinės komisijos sudarymą, bet siūlė pakviesti A. Valionį ir A. Pocių atsakyti į parlamentarų klausimus Seime. Tėvynės sąjungos frakcijos seniūnas A. Kubilius yra paraginęs minėtus pareigūnus patiems atsakyti į klausimą, ar jie gali toliau gerai atlikti savo darbą⁷². 2005 m. sausio mėn. viduryje paaiškėjo, kad valdančioji dauguma sudarys komisiją. Parlamentiniam tyrimui numatyta surinkti duomenis apie trijų valstybės pareigūnų sąsajas su sovietų saugumu – Užsienio reikalų ministro A. Valionio, Valstybės saugumo departamento generalinio direktoriaus A. Pociaus ir Seimo vicepirmininko A. Pekeliūno⁷³. Anot liberaldemokratų, šis sprendimas įkurti komisiją, kurioje „korektiškiau suformuluoti klausimai“, reiškė, kad komisija nesiaiškina, ar pareigūnai, priklausę KGB rezervui, nemelavo, teigdami, kad to nežinojo; sykiu nebus nagrinėjamas ir klausimas apie moralinę pareigūnų teisę dirbti valstybės darbu, paaiškęs jų ryšiams su užsienio slaptosiomis tarnybomis; nebus domimasi ir tuo, ar valstybės vadovai žinojo apie skiriamų pareigūnų priklausymą KGB rezervui⁷⁴. Atrodo, tiek pozicija, tiek opozicija KGB rezervo nevertino kaip nacionaliniam saugumui aktualios problemos dėl įsiviravusio požiūrio užbrėžti „riebų brūkšni“ tarp praeities ir dabarties bei vertinti kažkada į rezervą patekusių asmenų dabartinius nuopelnus.

2.5. „Riebus brūkšnis“ ir kolektyvinės amnezijos požymiai

XX a. istorinė patirtis rodo, kad visuomenė anksčiau ar vėliau grįžta prie neišspręstų atminties problemų. Net viešojoje plotmėje aiškiai įvertinus nusiikalstamą praeitį, išlieka daug praeities nutylėjimų privačiuose žmonių gyvenimuose ir savitarpio santykiuose. „Pamiršta“ arba paneigta žmogui svarbi asmeninė praeitis destruktvyviai veikia tiek asmenybę, tiek, kaip masinis reiškinys, visuomenę. Bet į tai nebuvo atsižvelgta pritaikant amneziją bei reliatyvizmą santykiui su sovietine praeitimi. To rafinuota išraiška tapo aukščiausių šalies

⁷⁰ BNS, (note 65).

⁷¹ „R. Paksas teigia, kad pareigūnų ryšiai su KGB buvo slepiami sąmoningai“, www.delfi.lt, 11 01 2005.

⁷² Mazuronis V., „Kam ir kodėl reikia „užmiršti“ praeitį?“, www.omni.lt, 10 01 2005.

⁷³ ELTA, *Liustracijos komisija įvertins KGB rezervo statusą*, 2005 m. vasario 7 d.

⁷⁴ „Valentinas Mazuronis: Alternatyvioji komisija aiškinsis alternatyvią tiesą“, www.delfi.lt, 18 01 2005.

pareigūnų pasirinkta „žinojimo“ apie KGB rezervistus taktika (tariamai aktualiai tik skiriant į pareigas).

Nepamatavus, kiek viešai neišspėstos praeities įvertinimo problemos destruktyviai gali paveikti visuomenę ir skandalų paliestas institucijas ir ar tai gali tapti nacionaliniam saugumui aktualia problema, imtasi vadinamosios „riebaus brūkšnio“ politikos: praeitis nuo šiandienos atskiriama ir vieninteliu valdininkų vertinimo kriterijumi turėjo tapti kompetencija ir lojalumas naujai vyriausybei. Prieš patvirtinant A. Pocių VSD vadovu, jis 2004 m. balandžio 27 d. Seime buvo paklaustas, ar bendradarbiavo su KGB – ar kaip agentas, ar kaip „doverennoje lico“ (rus. patikimas asmuo), ar kaip kitaip. A. Pocius atsakė: „Tikrai ne. Nesu susijęs su minėta struktūra⁷⁵. Dar 1992–1993 m. buvau girdėjęs gandų, kad egzistuoja tam tikri su manimi susiję dokumentai, bet į tai nereagavau. [...] Vėliau prašiau vadovybės ištirti aplinkybes, bet jie užtikrino, kad tai nėra problema“⁷⁶.

Seimo Pirmininkas A. Paulauskas pareiškė, kad tiek ministro, tiek Valstybės saugumo departamento (VSD) generalinio direktoriaus praeities faktai šiuo metu viešinami turint tam tikrų tikslų, taip pat ir politinių, – siekiant mesti šešėlį šiems pareigūnams, suabejoti jų lojalumu ir didinti įtampą valdančiojoje koalicijoje. Anot Seimo Pirmininko, dabartinio VSD generalinio direktoriaus biografija taip pat „nebuvo paslaptis nei skiriantiems, nei rekomenduojantiems vadovams, nei tiems vadovams, su kuriais anksčiau dirbo“⁷⁷. Apie tai VSD esą žinojo dar tuomet, kai A. Pocius buvo pakviestas dirbti šioje struktūroje. Be to, apie A. Pociaus priklausymą KGB rezervui esą jau buvo skelbta viešai. Parlamento vadovas priminė, kad pernai, prieš skiriant pareigūną VSD generaliniu direktoriumi, spaudoje pasirodė publikacija, kurioje atskleistas šis jo biografijos faktas. Tuomet ši medžiaga buvo patikrinta ir pristatyta laikinai Prezidento pareigas ėjusiam A. Paulauskui. „Mes nemanėme, kad tai yra svarbi aplinkybė jo gyvenime“⁷⁸, – sakė Parlamento vadovas. Tiesa, prieš skirdamas A. Pocių VSD direktoriumi, A. Paulauskas teigė neturėjęs informacijos, kad šis pareigūnas buvo įtrauktas į KGB rezervinių karininkų sąrašus (bet laikinoji komisija neturėjo įgaliojimų aiškintis „žinojimo–nežinojimo“ faktų).

Aiškumas ir besąlygiškas viešumas skiriant į atsakingas pareigas buvo eliminuotas. Apie atsakingų pareigūnų buvusius kontaktus (nesvarbu, kaip jie patys juos vertino) su KGB reikėjo paskelbti viešai dar prieš juos paskiriant į postus. Net jei būti įrašytam į KGB rezervą pagal Lietuvos įstatymus nėra traktuojama kaip „slaptas ir sąmoningas“, bendradarbiavimas su Sovietų Sąjungos slaptosiomis tarnybomis⁷⁹. Ministras A. Valionis patikino, jog tiek 1994 m., kai buvo skiriamas ambasadoriumi Varšuvoje, tiek 2000 m., kai buvo pirmą kartą skiriamas ministru, savo praeities nenuslėpė⁸⁰. Jis teigė ir 1994 m., prieš tapda-

⁷⁵ Gorienė G., (note 38).

⁷⁶ Barkauskaitė O., „A. Pocius: mano byla buvo falsifikuojama“, www.delfi.lt – Lietuvos radijas, 17 02 2005.

⁷⁷ „Valstybės vadovams buvo žinoma apie A. Valionio ir A. Pociaus priklausymą KGB rezervui“, www.delfi.lt, 07 01 2005.

⁷⁸ *Ten pat.*

⁷⁹ „UR ministras ir valstybės saugumo šefas turi pereiti iliustracijos rentgeną, teigia liberalcentristai“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. sausio 10 d.

⁸⁰ Olekas J., (note 63).

mas Lietuvos ambasadoriumi Lenkijoje, ir 2000 m., prieš paskiriamas Užsienio reikalų ministru, konsultavęsis, ar šis jo biografijos faktas gali turėti „kokių nors teisinių, etinių ir kitokių problemų“. „Man buvo atsakyta, kad tai nelaikoma bendradarbiavimu. Valstybės vadovai apie tai žinojo, buvo informuoti“⁸¹, – pasabrėžė Lietuvos diplomatijos vadovas. Jis tikino apie priklausymą KGB rezervui prisipažinęs net Prezidentui Valdui Adamkui.

Prezidentas V. Adamkus patikino šio fakto nežinojęs, vėliau patikslino, kad A. Valionis ministru buvo skiriamas prieš kelerius metus, todėl dabar visko gerai nepamenąs⁸². Per apkaltą nušalintasis Prezidentas Liberalų demokratų partijos pirmininkas R. Paksas reiškia didelę nuostabą, kad, jam būnant Ministru Pirmininku ir Lietuvos Prezidentu, nei Seimo Pirmininkas, nei kiti atsakingi pareigūnai nesuteikė informacijos apie A. Valionio ir A. Pociaus ryšius su KGB⁸³. Jau Seime prasidėjus tyrimui aiškėjo, kad „žinojimo–nežinojimo“ problema aktuali ir teisėjams. Aukščiausiojo Teismo pirmininkas ir Teismų tarybos vadovas Vytautas Greičius teigė, kad „KGB rezervo sąrašuose minimos trys teisėjų pavardės, kurie ten pateko norėdami išvengti nuolatinių kvietimų į karinius apmokymus“⁸⁴. Parlamentinei komisijai netiriant šių aplinkybių tikslaus atsakymo su įrodymais apie „žinojimą–nežinojimą“ nesulaukta.

Buvęs Valstybės saugumo departamento (VSD) vadovas dabartinis Lietuvos ambasadorius Ispanijoje M. Laurinkus teigė, kad keista tai, jog šiuo metu „yra susikoncentruota ties žmonėmis, kurie yra pademonstravę Lietuvai labai nuoširdų ir efektyvų darbą“⁸⁵. [...] Tai pažeminimas tų žmonių ir tokiu pagrindu, kuris Lietuvos saugumo požiūriu neturi jokios prasmės“⁸⁶. M. Laurinkus teigė buvęs informuotas ir apie A. Pociaus, ir apie A. Valionio priklausymą KGB rezervui bei „apie Pociaus įtraukimą į KGB rezervą neaiškiomis aplinkybėmis“⁸⁷ informavęs tuometinį Prezidentą V. Adamkų, o vėliau – skiriant A. Pocių VSD vadovu – ir laikinai ėjusį Prezidento pareigas A. Paulauską. Kaip buvęs VSD direktorius, jis dar kartą patvirtino, kad buvimo KGB rezerve, kaip ir galimo informacijos apie tai buvimo svetimos valstybės specialiųjų tarnybų rankose, nelaikė ir nelaiko grėsme nacionaliniam saugumui.

Bendra KGB rezervo vertinimo tendencija iki paviešinimo buvo ta, kad buvo laikomasi „riebaus brūkšnio“ tarp praeities ir dabarties politikos. Atrodė, kad praeitį įmanoma užmiršti jos neįvertinus. Valstybės vadovai ir kai kurie kiti įtakingi politikai aiškino, esą įtraukimas į KGB rezervą neturėjęs didelės reikšmės, tai buvęs tartum gyvenimo aplinkybių padiktuotas formalumas, joks nusi kaltimas, jis nekėlė grėsmės mūsų valstybei ir nelygintinas su sąmoningu bendradarbiavimu, o kadaise su KGB rezervu susaistyti – šiuo metu labai nusipel-

⁸¹ Note 82.

⁸² Olekas J., (note 63).

⁸³ Note 71.

⁸⁴ KGB rezervininkų sąrašė buvo minimi Kauno miesto apylinkės teismo pirmininko pavaduotojas, Teismų tarybos narys Edmundas Inokaitis ir Klaipėdos apygardos teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus teisėjas Valentinas Janonis. Žr.: ELTA, *V. Greičius: du teisėjai patys prašėsi į KGB rezervą*, 2005 m. vasario 21 d.

⁸⁵ BNS, *UR ministras ir VSD vadovas darbai įrodė lojalumą Lietuvai*, 2005 m. sausio 8 d.

⁸⁶ *Ten pat.*

⁸⁷ *Ten pat.*

nę Lietuvai žmonės. Pagal dabartinius įstatymus tie žmonės nelaikytini jokiais pažeidėjais, nors žinoma, kad įstatymai ir buvo kuriami su didelėmis išlygomis, dažniausiai pasirenkant kompromisinius variantus. Tokias nuostatas buvo galima vertinti ir kaip aiškia politiką praeities (atminties) atžvilgiu, ir kaip kolektyvinės amnezijos išraišką.

Galima režiuruoti, kad ir A. Valionis, ir A. Pocius į valstybinius postus buvo paskirti nutylint arba nuslepiant nuo visuomenės ir netgi Seimo buvusių jų priklausomybę KGB karininkų rezervui. Priklausymas KGB karininkų rezervui nebuvo laikomas rimtu dalyku ir todėl manyta, kad pakanka apie tai žinoti tik keliems į pareigas skiriantiems valstybės pareigūnams.

„Patikrinto lojalumo“ aspektai buvo siejami su „rezervistų skandalo“ įtaka Lietuvos tarptautinėms pozicijoms. Nors būti įrašytam į KGB rezervą pagal Lietuvos įstatymus nėra traktuojama kaip „slaptas ir sąmoningas“ bendradarbiavimas su Sovietų Sąjungos slaptosiomis tarnybomis, A. Valionio nuomone, bendradarbiavimo su KGB šešėliai „gali būti politinio žaidimo dalis susilpninti mūsų derybines pozicijas su Rusija“. Seimo Pirmininkas A. Paulauskas pareiškė, jog iki šiol santykiuose su Rusija A. Valionis užėmė „aiškia ir principingą poziciją“ ir pademonstravo, jog jam yra svarbūs „Lietuvos interesai“⁸⁸.

Įdomu tai, kad rusofobija ir totalinio sekimo „paranoja“ nepasižymėjęs dienraštis „Lietuvos rytas“ „rezervistų skandalą“ įvertino kaip Rusijos specialiųjų tarnybų „sėkmingiausią dešimtmečio operaciją Lietuvoje“⁸⁹ arba manipuliaciją viešąja nuomone⁹⁰. Visiškai suprantama, kad Rusijos specialiosios tarnybos siekė ir siekia prasiskverbti į svarbiausias valstybės institucijas, Ginkluotąsias pajėgas, partijas, su NATO ir Europos Sąjunga susijusias struktūras aktyvindamos savo veiklą ir didindamos pajėgumą Lietuvoje⁹¹. Po Lietuvai tekusio vaidmens Oranžinės revoliucijos metu Rusijos pozicijų stiprinimas Lietuvoje buvo prognozuotas. Pasak prancūzų dienraščio „Le Figaro“, „Rusijai, kurios santykiai su Lietuva visada buvo įtempti, gali būti svarbu skatinti nesutarimus“⁹². Valstybės saugumo departamento (VSD) generalinis direktorius A. Pocius pareiškė, jog „egzistuoja tam tikros specialiųjų tarnybų veiklos kryptys, pagal kurias veikiant stengiamasi, kad Lietuvos narystė ES ir NATO nebūtų visavertė. Bandoma siekti, kad mūsų šalis taptų tarsi nereikšminga tarptautinių organizacijų nare“⁹³. Bet vienareikšmiam atsakymui, kad šioje istorijoje ne paskutiniu metu griežta Rusijos specialiosios tarnybos, patvirtinančių faktų nebuvo. Greičiau priešingai – Rusijos specialiosios tarnybos, tebe naudojančios kai kuriuos KGB metodus, tebe naudojančios KGB palikimu, nekommentavo vykusio skandalo ir greičiausiai rėmėsi tomis galimybėmis, kurias teikė likusios KGB archyvų dalies turėjimas ir Lietuvoje įsisiūbavęs vidaus politinis skandalas.

⁸⁸ Ten pat.

⁸⁹ Vasiliaskas V., (note 12)

⁹⁰ Vainauskienė B., „KGB šmėklos atsisako atostogauti“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. sausio 10 d.

⁹¹ Jakilaitis E., „Slapti Maskvos čiuptuvai nepaleidžia Lietuvos“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. sausio 13 d.

⁹² ELTA, „Le Figaro“: praeitis nepaleidžia Lietuvos politiką“, 2005 m. sausio mėn. 20 d.

⁹³ „VSD pastebi padidėjusį kai kurių valstybių spectarnybų dėmesį Lietuvos reikalams“, *Lietuvos Rytas–BNS*, 2005 m. sausio 13 d.

3. Laikinoji tyrimo komisija ir jos išvados

3.1. Komisijos sudarymas ir jos tikslų formulavimas

Lietuvos Respublikos Seimo 2005 m. sausio 20 d. nutarimu Nr. X-98 (Žin., 2005, Nr. 12-365) suformuota laikinoji komisija Seimo Pirmininko pavaduotojo A. Pekeliūno, Valstybės saugumo departamento generalinio direktoriaus A. Pociaus ir Užsienio reikalų ministro A. Valionio buvimo SSSR valstybės saugumo komiteto rezervo sąrašuose faktams ir aplinkybėms ištirti. Jos pirmininku patvirtintas Darbo partijos narys Skirmantas Pabedinskas. Komisija įpareigota įvertinti KGB atsargos karininkų statusą, nustatyti, kokiomis aplinkybėmis minėti trys pareigūnai buvo įtraukti į sovietų saugumo rezervo sąrašus, ar skiriant juos į šiuo metu einamas pareigas nebuvo pažeisti teisės aktai, ar jų buvimas dabartinėse pareigose nekeltų grėsmės nacionalinio saugumo interesams ir ar į KGB rezervo sąrašus buvo įtraukti kiti dabartiniai politikai, teisėjai ar valstybės pareigūnai⁹⁴. Taip pat komisija turėjo nustatyti, ar buvimas KGB rezerve yra prilygintinas sąmoningam bendradarbiavimui, kuris vertinamas griežčiau, numatant apribojimus eiti pareigas valstybės tarnyboje. Komisijos pirmininko pavaduotojas Rimantas Dagys pažymėjo, kad KGB rezervistų veikla tam tikrais atvejais galėjo kelti grėsmę, bet „kiekvienas atvejis turi būti nagrinėjamas kaip konkretus“⁹⁵. Jei KGB rezervą tirianti Seimo laikinoji komisija konstatuotų, jog sutikimas būti įrašytam į KGB rezervą yra tolygus sąmoningam bendradarbiavimui su sovietine specialiąja tarnyba, tai turėtų „labai rimtų pasekmių“. Parlamentinei laikinajai komisijai patvirtinus sąmoningo bendradarbiavimo faktą, KGB rezerve buvusiems Seimo nariams grėstų mandatų atėmimas. Tačiau, anot Vyriausiosios rinkiminės komisijos (toliau – VRK) nario, sąmoningo bendradarbiavimo faktą dar turėtų patvirtinti Liustracijos komisija arba teismas. Liustracijos komisijai arba teismui pripažinus sąmoningo bendradarbiavimo faktą, VRK tektų pripažinti, jog pildydami kandidato į Seimo narius anketą jie nuslėpė šį faktą. Seimo pirmininko pavaduotojas A. Pekeliūnas bei Užsienio reikalų ministras A. Valionis kandidatuodami į Seimą anketoje nebuvo nenurodę, jog ne pagal Lietuvos valstybės užduotis buvo sąmoningai bendradarbiavę su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis⁹⁶.

Bet Liustracijos komisijai priklausymo KGB rezervui neišvertinus kaip sąmoningo bendradarbiavimo, Vyriausioji rinkimų komisija išnagrinėjo Tėvynės sąjungos frakcijos nario Sauliaus Pečeliūno prašymą⁹⁷ dėl 1991 m. įstatymo

⁹⁴ BNS, *Seimas patvirtino laikinosios komisijos pareigūnų ryšiams su KGB ištirti sudėtį*, 2005 m. sausio 21 d. Suformuluoti laikinosios komisijos tikslai: Koks yra KGB rezervo ir į KGB rezervo sąrašus įtrauktų asmenų statusas: kokias funkcijas vykdė KGB rezervas, kokia tvarka asmenys buvo įtraukiami į šiuos sąrašus, kokią įtaką toks įtraukimas turėjo ir turi jų pareigoms? Kokiomis aplinkybėmis Alfredas Pekeliūnas, Arvydas Pocius ir Antanas Valionis buvo įtraukti į KGB rezervo sąrašus? Ar į KGB rezervo sąrašus yra įtraukta kitų šiuo metu valstybės politikų, teisėjų ar valstybės pareigūnų pareigas einančių asmenų?

⁹⁵ „Liustracijos komisija ketina iš naujo įvertinti priklausymą KGB rezervui“, www.delfi.lt, 04 02 2005.

⁹⁶ BNS, *Į KGB rezervą savo noru patekę parlamentarai gali likti be mandatų*, 2005 m. vasario 3 d.

⁹⁷ BNS, *A. Valionis ir A. Pekeliūnas nepažeidė Seimo rinkimų įstatymo*, 2005 m. vasario 3 d.

taikymo. S. Pečeliūnas siūlė remtis 1991 m. pabaigoje išgaliojusių įstatymu „Dėl deputatų, įtariamų sąmoningu bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandatų patikrinimo“. Šiame įstatyme buvo nurodyta, kad „bendradarbiavimo“ sąvoka apima asmens įtraukimą į KGB (MGB) ar kitų specialiųjų tarnybų sąrašus ar užverbavimą rezidentu, agentu, įgaliotiniu, patikėtiniu ar informatoriumi ir jo atitinkamos veiklos įrodymus; kitokią sąmoningą ir sistemingą (du ir daugiau kartų) veiklą – žinių KGB ar kitoms specialiosioms tarnyboms teikimą, užduočių davimą ar vykdymą ir t. t.⁹⁸ VRK pareiškė negalinti nustatyti fakto, ar šie parlamentariai sovietmečiu bendradarbiavo su KGB ar kitomis specialiosiomis tarnybomis, nes tai yra teismo kompetencija. VRK nariai konstatavo neturintys ir negalintys gauti dokumentų, kurie įstatymų nustatyta tvarka patvirtintų juridinį faktą, kad A. Valionis ir A. Pekeliūnas bendradarbiavo su kitų valstybių specialiosiomis struktūromis. „Saugumas buvo užklaustas, bendradarbiavimo nepatvirtino, vadinasi, kandidatai buvo registruoti teisėtai. Bet net jei dabar šis faktas pasitvirtintų, įstatymas nesuteiktų teisės VRK atimti mandatą“, – teigė komisijos narys Viktoras Rinkevičius. „Pripažinimas, kad priklausė rezervui, nėra pripažinimas, kad sąmoningai bendradarbiavo“⁹⁹, – pažymėjo VRK nariai.

KGB rezervo bylos buvo sudarytos remiantis tuometinėmis instrukcijomis, kuriose svarbiausi buvo asmeniniai KGB karininkų kontaktai su potencialiu KGB atsargos karininku – sutikimo priklausyti šiam rezervui gavimas ir patikimumo patvirtinimas. Užsienio reikalų ministras A. Valionis ir Valstybės saugumo departamento direktorius A. Pocius Seimo laikinajai tyrimo komisijai perduotuose paaiškinimuose pripažino, kad sovietmečiu priklausė KGB rezervui. Anot A. Valionio, „LSSR KGB man pateikė jau užpildytą anketą [...] ir informavo, kad esu įrašytas į KGB atsargos karininkų rezervą. [...] Protestuoti prieš tokį sprendimą galimybių nemačiau, nes manęs niekas neprašė sutikimo pervesti į KGB atsargos karininkų rezervą“¹⁰⁰ [iš SSSR Ginkluotųjų pajėgų atsargos karininkų – A.A.].

Laikinajai parlamentinei komisijai, tiriančiai aukštų pareigūnų sąsajas su KGB, liudijęs Valstybės saugumo departamento (VSD) vadovas A. Pocius, atsakydamas į papildomai iškilius klausimus, teigė, kad „mano byloje yra daugybė neatitikimų, o byla buvo kurpiama man už nugaros. [...] Vienintelis dokumentas, patvirtinantis mano sutikimą, – tik kažkam susidaręs išpūdis, jog sutinku“¹⁰¹. Pocius teigimu, su savo byla jis susipažino prieš ateidamas dirbti į VSD¹⁰².

Pirmiausia komisijos nariai tikėjosi gauti oficialų visų KGB rezervistų sąrašą. Sąrašo buvo prašoma iš VSD, tarpžinybinės Liustracijos komisijos bei Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC). Jei būtų paaiškėję, kad rezervo sąrašė yra ir daugiau aukštus postus užimančių

⁹⁸ *Ten pat.*

⁹⁹ *Ten pat.*

¹⁰⁰ DELFI-BNS-ELTA, A. Valionis ir A. Pocius pripažino priklausę KGB rezervui, 2005 m. vasario 7 d.

¹⁰¹ Barkauskaitė O., (note 76).

¹⁰² *Ten pat.*

pareigūnų, jie, anot komisijos pirmininko S. Pabedinsko, bus paviešinti. Tikėtasi sužinoti, ar įrašyti į KGB rezervo sąrašus duodavo sutikimą raštu tokiam įrašui, ar jie išpareigodavo atlikti kokias nors sovietinio saugumo užduotis, už ką buvo skatinami. Komisijos nariai tikėjosi sužinoti, ar asmenys turėjo slėpti informaciją apie savo buvimą rezerve, ar buvo asmenų, atsisakiusių būti įrašyti į rezervą, ar atkūrus Lietuvos nepriklausomybę jie tęsė savo veiklą ir kieno nurodymu veikė: pareigūnų, kurie gyveno ir dirbo Lietuvoje, ar nurodymus gaudavo iš Maskvos. Komisija kiekvienos iš institucijų prašo pateikti savo nuomonę apie tai, koks turi būti nustatytas apsaugos mechanizmas rezervo sąrašuose esantiems asmenims. Tuo metu įstatymas neįpareigojo KGB rezervistų kreiptis į specialią Liustracijos komisiją. Iš pastarosios pareikalauta ataskaitos, kaip iki šiol buvo vykdomas 2000 m. įsigaliojęs Liustracijos įstatymas¹⁰³.

Po gautų atsakymų suabejoję šalies istorikų objektyvumu, Seimo laikinosios tyrimo komisijos nariai pasiūlė paprašyti KGB rezervo veiklos įvertinimo iš Rusijos [t. y. faktiškai iš Federalinės saugumo tarnybos, kurios žinioje buvo likusieji KGB archyvai – A.A.]. Šios iniciatyvos autorius liberalcentristas Raimundas Šukys teigia, kad šitaip bandoma išnaudoti visus informacijos šaltinius. „Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) atstovai turi kategorišką nuomonę“, – savo pasiūlymo motyvus aiškino R. Šukys. Po išsakytos kritikos, kad „prašymas Maskvai įvertinti KGB rezervo veiklą pakenktų Lietuvos institucijų, pirmiausia – Seimo, autoritetui“, tokio siūlymo atsisakyta. Galiausiai nuspręsta palikti pačiai Užsienio reikalų ministerijai atsakyti, į kurias valstybes reikėtų kreiptis dėl informacijos apie KGB rezervo veiklą¹⁰⁴. Komisija nusprendė informacijos prašyti Mykolo Riomerio universiteto Operatyvinės veiklos katedros vedėjo Kęstučio Šimkaus (Prezidento V. Adamkaus patarėjo organizuoto nusikalstamumo ir korupcijos prevencijos klausimais)¹⁰⁵. Oficialiai dėl papildomos informacijos nesikreipta net į artimiausią kaimynę Latviją, kurios archyvuose išliko, ko gero, išsamiausia KGB veiklą reglamentavusių normatyvinių aktų bazė.

3.2. Komisijos išvados: KGB rezervas „lygu“ karinei prievolei

Komisija 2005 m. sausio 28 d. – vasario 28 d. posėdžių metu nustatė, kad, nagrinėjant klausimą dėl KGB rezervo ir į KGB rezervo sąrašus įtrauktų asmenų statuso, reikėtų atkreipti dėmesį į Lietuvos Respublikos įstatymuose ir kituose teisės aktuose neapibrėžiamą nei KGB rezervo, nei į KGB rezervo sąrašus įtrauktų asmenų statusą. Įtraukimas į KGB rezervą įtakos darbinei ar tarnybinei veiklai neturėjo, nes jokių išipareigojimų, pasižadėjimų ir pan. nebuvo [nors nieko nesakoma, kaip vertinti sutikimą būti KGB rezerve – A.A.]. Atitinkamos pareigos atsirastų tik prasidėjus karui. Buvimas KGB rezerve turėtų būti prilyginamas

¹⁰³ „Gudavičius S., KGB verpete – naujos pavardės“, *Kauno diena*, 2005 m. sausio 29 d.

¹⁰⁴ „Seime klaidžioja neoficialus KGB rezervo sąrašas“, www.delfi.lt, 29 01 2005.

¹⁰⁵ BNS, (note 97).

karinės prievolės atlikimui (tokiai išvada padaryti pasinaudota doc. Šimkaus 2005 m. vasario 11 d. raštu komisijai). Bet liko nepaaiškinta, kodėl už vengimą atlikti privalomą karinę tarnybą sovietinėje armijoje buvo numatyta baudžiamoji atsakomybė, o už atsisakymą būti KGB atsargos karininku nebuvo numatyta jokių sankcijų. Kita vertus, liko neįvertinta ir tai, kad tarnyba (arba darbas) KGB struktūrose taip pat buvo prilyginta tarnybai Ginkluotosiose pajėgose.

Komisija padarė išvadą:

„SSSR KGB rezervas buvo KGB mobilizacinė dalis, skirta ypatingojo periodo (karo grėsmės, karo pradžios, stichinių nelaimių ir masinių riaušių metu) ir karo atvejams. [...] Komisija neturi tikslių duomenų, ar įrašymas į KGB rezervo sąrašus turėjo įtakos įtraukiamų asmenų pareigoms (bet nekomentuojama ar padėjo daryti karjerą tuometinėje komunistinėje nomenklatūroje – A.A.). Asmenys sutikdavo būti įrašyti į KGB rezervą dėl įvairių motyvų: dėl karjeros galimybės, siekiant išvengti karinės tarnybos. Komisijos duomenimis, atsisakymas būti įrašytam į KGB rezervą jokių pasekmių nesukeldavo“¹⁰⁶.

Remdamasi turimais duomenimis, komisija padarė išvadą, kad A. Pocius buvo įtrauktas į KGB karininkų rezervo sąrašą, tačiau komisijai nepakako duomenų pateikti išvadą, ar jam apie tai buvo žinoma. Komisija nusprendė, kad A. Valionis buvo įtrauktas į KGB rezervą, apie ką vėliau jis buvo informuotas. Ar nebuvo pažeista teisės aktuose nustatyta skyrimo į pareigas tvarka skiriant minėtus asmenis į šiuo metu einamas pareigas, komisijos išvadose teigiama: įrašymo į Valstybės saugumo komiteto (KGB) kaip specialiosios tarnybos rezervo sąrašus fakto neužtenka pripažinti, kad asmuo faktiškai bendradarbiavo su specialiosiomis tarnybomis. Be to, be objektyvaus slapto bendradarbiavimo su specialiosiomis tarnybomis požymio – faktiško užduočių ar pavedimų vykdymo, būtinas ir subjektyvusis požymis, t. y. asmuo, vykdydamas pavedimus ir užduotis, turi veikti sąmoningai pagal rašytinį arba nerašytinį įsipareigojimą. Taigi asmuo, vykdydamas specialiųjų tarnybų pavedimus, turėjo sąmoningai žinoti, kieno užduotis ir pavedimus jis vykdo. Atsižvelgdama į tai, komisija padarė išvadą, kad, skiriant A. Valionį į Užsienio reikalų ministro pareigas ir A. Pocių į Valstybės saugumo departamento generalinio direktoriaus pareigas, Lietuvos Respublikos teisės aktuose įtvirtinti reikalavimai nebuvo pažeisti.

Komisija neturėjo duomenų, patvirtinančių, kad A. Valionis, A. Pocius ar A. Pekeliūnas vykdė kokias nors užduotis ar pavedimus ar kokiu nors būdu buvo įsipareigoję atlikti juos ateityje. Pasak komisijos, tai suponuoja mintį, kad nė vienas iš minėtų asmenų neprivalėjo prisipažinti apie jų įrašymo į KGB rezervo sąrašus faktą.

Bet vienas prieštaraujantis (teisiniu požiūriu) komisijos sprendimų buvo dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl deputatų, įtariamų sąmoningai bendradarbiavimu su kitų valstybių specialiosiomis tarnybomis, mandatų patikrinimo“ taikymo. Komisija nusprendė, kad, atsižvelgiant į įstatymo priėmimo aplinkybes bei turinį, jis faktiškai nebegali būti taikomas:

¹⁰⁶ „Laikinosios komisijos Lietuvos Respublikos Seimo Pirmininko pavaduotojo Alfredo Pekeliūno, Valstybės saugumo departamento generalinio direktoriaus Arvydo Pociaus ir Užsienio reikalų ministro Antano Valionio buvimo SSSR Valstybės saugumo komiteto rezervo sąrašuose faktams ir aplinkybėms ištirti išvados“, 2005 m. kovo 1 d., <http://www3.lrs.lt/>

„[...] analogiškos [bet ne visos – A.A.] minėto įstatymo nuostatoms normos yra įtvirtintos 1999 m. priimtame specialiajame Lietuvos Respublikos asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSSR specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatyme. Minėtas įstatymas taikomas ne tik Seimo nariams, tačiau ir kitiems valstybės pareigūnams, tarnautojams bei asmenims, dirbantiems valstybės institucijose ir įstaigose. Todėl iškilus slapto Seimo narių bendradarbiavimo su buvusios SSSR slaptosiomis tarnybomis faktui, turėtų būti taikomas ne nebeatitinkantis susiklosčiusių dabartinių visuomeninių teisinių santykių įstatymas“¹⁰⁷.

Atsižvelgdama į tai, komisija priėjo išvadą, kad įstatymuose nustatyta atsakomybė už nepranešimą Lietuvos valstybei apie slapto bendradarbiavimo su buvusios SSSR slaptosiomis tarnybomis faktą nei A. Valioniui, nei A. Pociui, nei A. Pekeliūnui negali būti taikoma.

Pagal Nacionalinio saugumo pagrindų įstatymą vienas svarbiausių nacionalinio saugumo objektų yra žmogaus ir piliečio teisės, laisvės bei asmens saugumas. Tai apima ir asmens saugumą nuo jo veiksmų laisvės varžymo grasinant pavišinti jį kompromituojančius duomenis. Pagal Nacionalinio saugumo pagrindų įstatymą valstybės valdžia privalo apsaugoti Lietuvą nuo užsienio valstybių slaptųjų tarnybų ardomosios veiklos. Šiai veiklai būdingas tradicinių ir netradicinių metodų bei naujų technologijų panaudojimas siekiant neteisėtai gauti informaciją, destruktiviai veikti ir daryti įtaką kariniams pajėgumams, politiniams procesams ir kitoms socialinio bei ekonominio gyvenimo sritims. Komisija nutarė, kad, kadangi Seimas, Užsienio reikalų ministerija ir Valstybės saugumo departamentas vykdo itin svarbias funkcijas užtikrinant nacionalinį saugumą, o neteisėtai varžant šių institucijų vadovų veiksmų laisvę grasinant pavišinti juos kompromituojančius duomenis gali būti daroma įtaka ir šių institucijų veiklai. Todėl, atsižvelgiant į šių institucijų vykdomų funkcijų svarbą, taip gali būti keliami grėsmė nacionaliniam saugumui.

Atkūrus Lietuvos Respublikos nepriklausomybę, KGB ne kartą Lietuvos teisės aktuose įvertinta kaip represinė okupacinės valdžios institucija. Todėl asmens priklausymas KGB rezervui visuomenėje galėjo būti vertinamas neigiamai, kaip asmens garbė ir orumą žeminanti aplinkybė. Dėl to grasinant pavišinti duomenis apie Seimo, Užsienio reikalų ministerijos ir Valstybės saugumo departamento vadovų priklausomybę KGB rezervui galėjo būti neteisėtai varžoma jų veiksmų laisvė ir, taip pat veikiant užsienio specialiosioms tarnyboms, galėtų būti keliami grėsmė nacionaliniam saugumui. Kita vertus, komisijai nustatius, kad A. Pocius ir A. Valionis priklausė KGB rezervui, šie duomenys tapo vieši [nors jie tapo vieši ne dėl komisijos veikos – A.A.], todėl nėra galimybės varžyti šių asmenų laisvę aptartu būdu. Ir komisija patvirtino, kad A. Pocius ir A. Valionio dabartinių pareigų atlikimas nekelia grėsmės nacionalinio saugumo interesams.

Išnagrinėjusi ir įvertinusi pateiktus dokumentus, komisija priėjo išvadą, kad kai kurie į SSSR KGB rezervo sąrašus įtraukti asmenys šiuo metu užima

¹⁰⁷ *Ten pat.*

valstybės politikų, teisėjų ar valstybės pareigūnų pareigas. Komisija Seimui siūlo parengti ir priimti teisės aktus, reglamentuojančius asmenų, įtrauktų į KGB rezervo sąrašus, pavišimo tvarką ir sąlygas¹⁰⁸.

KGB rezervo veiklą tyrusiai Seimo laikinajai komisijai patvirtinus savo tyrimo išvadą ir konstatavus, jog KGB rezervas buvo sovietų saugumo mobilizacinė dalis, o tai, kad jai priklausė aukšti šalies pareigūnai, nekelia grėsmės nacionaliniam saugumui, išvadas kritiškai įvertino Liberalų ir centro sąjunga. Politikų manymu, aukštų pareigūnų sąsajas su KGB tyrusi komisija nepaskelbė nieko nauja, o jos išvados pavėluotos ir nesprendžia KGB problemos iš esmės¹⁰⁹. Liberalcentristų įsitikinimu, reikėtų grįžti prie anksčiau siūlytos idėjos reformuoti KGB rezervistų veiklą nagrinėjusią laikinąją tyrimo komisiją, paverčiant ją nuolat veikiančia institucija. Naujai suformuota ir išplėsta komisija turėtų iki šio Seimo kadencijos pabaigos baigti Lietuvos dekagėbizaciją – susipažinti, išnagrinėti bei oficialiai paskelbti visą turimą informaciją apie Lietuvoje veikusias sovietų represines struktūras ir jos bendradarbius. Liberalcentristų įsitikinimu, tik sisteminis, nuolatinis, viską apimantis sovietų represinių struktūrų tyrimas leistų išvengti proginės raganų medžioklės ir pagaliau palaidotų daugiau negu dešimtmetį po šalį tebeklaidžiojančią KGB šmėklą¹¹⁰.

3.3. Viešosios nuomonės ir politinio elito pozicijų išsiskyrimas

Socialinių tyrimų institute atliktame tyrime buvo tiriami „paprastų žmonių“ – Lietuvos kaimų ir miestelių vyresniosios kartos, pergyvenusios visą sovietmetį, požiūris į sovietinę praeitį. Dauguma apklaustųjų pasisakė už „tiesos sakymo“ strategiją: praeitis turi būti įvardyta ir įvertinta iš dabarties pozicijų. Tos pačios pozicijos laikėsi ir dauguma sovietinio režimo aukų – buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai. Juos patenkintų, jų žodžiais, „teisybės“ įgyvendinimas, išreikštas simbolinėmis formomis: atsakingųjų – komunistinio režimo nusikaltimų organizatorių ir vykdytojų – įvardijimas bei įvertinimas, pageidautinas ir viešas atsakingųjų atsiprašymas. Šią žmonių grupę ypač žeidžia atsakomybės reliatyvizavimo plitimas valdžios institucijose ir oficialiajame diskurse, kai kuriuos – ir aukštos „buvusiųjų“ užimamos pozicijos, sąžiningai neįvertinus savo bendradarbiavimo su sovietiniu režimu.

Dar iki Seimo laikinosios komisijos sprendimo priėmimo buvo įvertintas Lietuvos gyventojų požiūris į asmenis, įrašytus į KGB rezervą. Dauguma Lietuvos gyventojų manė, kad sovietmečiu į KGB rezervą įrašyti asmenys neturėtų užimti aukštų valstybinių postų. Tai rodė sociologinė apklausa, kurią naujienu agentūros BNS užsakymu atliko Rinkos analizės ir tyrimų grupė (RAIT). Paklausti, ar KGB rezerve praeityje buvę asmenys turi moralinę teisę užimti aukštus valstybinius postus, 63,3 % respondentų atsakė neigiamai; 28,6 % teigė ma-

¹⁰⁸ Komisija tyrimo rezultatų išvadą patvirtino 2005 m. kovo 1 d. posėdyje. Balsavimo rezultatai: „už“ – 9, „prieš“ – 1, „susilaikė“ – 0.

¹⁰⁹ „KGB rezervą narsto ir politikai, ir dvasininkai“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. kovo 7 d.

¹¹⁰ *Ten pat.*

nantys, jog jie tokią moralinę teisę turi; 8,1 % respondentų į šį klausimą neatsakė. Neigiamai apie buvusių KGB rezervistų likimą aukštuose postuose dažniau atsiliepė vyrai (66,1 %), 30–49 ir 70–74 metų grupių (68,5 %), rajonų (68,1 %) ar apskričių (67,2 %) centruose gyvenantys respondentai. Tolerantiškiau į buvusių rezervistų galimybes dirbti valstybės postuose atsiliepė 16–19 metų jaunimas (33,3 %) ir didžiųjų miestų gyventojai (57,8 %) bei didesnes nei 600 litų pajamas vienam šeimos nariui per mėnesį gaunantys respondentai¹¹¹.

74 % šalies gyventojų manė, kad buvo tikslinga paviešinti KGB rezervui priklausiusių žmonių pavardes; 13 % laikosi priešingos nuomonės, o 14 % šiuo klausimu neturėjo nuomonės, paaiškėjo DELFI užsakymu „Spinter tyrimams“ 2005 m. vasario 3 – 12 d. atlikus apklausą. Sąrašų paviešinimui labiau pritarė vyresnio amžiaus gyventojai, o štai jaunimas dažniau neturėjo aiškios nuomonės šiuo klausimu. Respondentai neišsakė aiškios nuomonės, kaip turėtų būti pasielgta (ar turėtų patys pasielgti) su KGB rezervo sąrašuose esančiais aukštais valstybės pareigūnais: 27 % vertinimu, tokie žmonės privalo besąlygiškai atsistatydinti, didžiausia grupė – 38 % mano, kad galimybė toliau eiti pareigas turėtų būti vertinama pagal bendradarbiavimo su KGB lygį, 11 % teigė, kad turi būti atsižvelgta į šių asmenų nuopelnus Lietuvai jau po Nepriklausomybės atkūrimo. Lietuvos gyventojai nepritaria priėjimo prie KGB archyvinų dokumentų ribojimui – 80 % apklaustųjų tokius valdžios veiksmus vertina neigiamai. Itin neigiamai tokius ribojimus vertina vyresnės kartos atstovai, jaunesni respondentai dažniau susilaukė nuo vertinimo¹¹². Galima teigti, kad vyraujanti viešoji nuomonė neatitiko aukščiausių šalies pareigūnų pozicijos skiriant į nacionaliniam saugumui svarbias pareigas į KGB rezervą įrašytus asmenis, nors viešojoje nuomonėje akivaizdūs ir atsiribojimo nuo praeities problemų sprendimo požymiai.

Išvados

XX a. 8–9 dešimtmečiais KGB iš anksto besirengiant spręsti „ypatingajam periodui“ numatytus uždavinius, pasiruošus skubiems veiksams taikos meto ekstremaliomis sąlygomis, buvo sudarytas „KGB atsargos karininkų rezervas“, į kurį iš Ginkluotųjų pajėgų atsargos buvo pervesta ne daugiau kaip 273 atsargos karininkų ir įtraukta į KGB atsargos karininkų įskaitą. Atranka į KGB rezervą, patikimumo patikrinimas, sutikimo bendrauti su KGB išgavimas pakartojo etatinio KGB darbuotojo atrankos ir patikimumo patikrinimo procedūras. KGB atsargos karininkų patikrintas lojalumas komunistinei sistemai, tinkamumas KGB uždaviniams įgyvendinti, galėjo garantuoti spartesnę patekimą į komunistinę nomenklatūrą ar pareigų kilimą. Dėl Lietuvos visuomenėje vyraujančio neigiamo požiūrio į KGB, bet kokie slapti ryšiai su šia komunistine slaptąja tarnyba iš anksto buvo vertinami kaip galintys sukelti grėsmes Lietu-

¹¹¹ „Daugelis – prieš KGB rezervistų buvimą aukštuose postuose“, *Lietuvos rytas*, 2005 m. vasario 18 d.

¹¹² „Dauguma šalies gyventojų mano, kad KGB rezervistų pavardes paviešinti – tikslinga“, www.delfi.lt, 21 02 2005.

vos nacionaliniam saugumui. Šiuo atveju neigiamas visuomenės požiūris į santykius su KGB galėjo daryti įtaką ir URM, ir VSD vadovybės darbui bei galėjo netiesiogiai sukelti grėsmę nacionaliniam saugumui, destabilizuoti politinę situaciją arba padėti už nacionalinį saugumą atsakingose institucijose.

Politinių šalies sluoksnių (dėl dalies įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios atstovų sąsajų su buvusia komunistine nomenklatūra, dėl neįvykdytos desovietizacijos) santykis su praeities palikimu ir atmintimi „nuspalvintas“ nekonstruktyvia daline amnezija ir reliatyvizavimu. Prasidėjusi diskusija tik išryškino jau seniai egzistavusį aukščiausių politinių sluoksnių požiūrį į praeitį. Buvimas KGB rezerve, kaip ir galimas informacijos apie tai buvimas Rusijos specialiųjų tarnybų rankose, nesietas su galimomis grėsmėmis nacionaliniam saugumui. Santykio su KGB permąstymas pasuktas parlamentinio tyrimo ir teisės aktų tobulinimo keliu. Ir nors paviešintoje aukštų valstybės pareigūnų, KGB rezervistų, praeityje, formaliai teisiškai žiūrint, neaptikta jokio „sąmoningo“ bendradarbiavimo pėdsakų, tačiau moraliniu požiūriu nemažai visuomenės daliai to ar kito asmens praeities susipynimas su represijų ir teroro organizacijos KGB veikla tebeliko sunkiai pateisinama.

Tam tikroje visuomenės dalyje egzistuoja poreikis susidoroti su savo praeitimi įvardijant tuos, kurie buvusio režimo vardu vykdė nusikaltimus, pažeidinėjo žmogaus teises arba buvo susiję su tai vykdžiusiomis struktūromis. Laikinoji Seimo komisija jokių grėsmių nacionaliniam saugumui dėl aukštų pareigūnų priklausymo KGB rezervui nesurado, nors tokia pozicija visiškai skyrėsi nuo sociologinių apklausų metu nustatytos viešosios nuomonės. Tai rodo, kad „visuomenės sutartis“ šiuo klausimu dar nepasiekta.

Vilnius, 2005 m. rugsėjo 13 d.